

CORRECTING INORGANIC DEFECTS BY FINE INDICATION

Summary

The article was inspired by the two recent publications of J. Čadež (1986, 1987) in a general subject problem involved in the diagenetic chemical analysis, which may be of special interest to the study of human agriculture. Two brown lines, natural or caused by man, are described in later and pore deposits by the presence of chemical. Different ways of chemical accumulation in sediments and peat influences the interpretation of the evidence obtained from these two sources. The spread of chemical particles in the atmosphere was usually compared with the spread of pollen. Čadež (1986) presented a model which takes into account the different loading from the wider range of chemical particle sizes, compared to pollen grains, and the presence of long streams of hot air during fire (Fig. 1). In local fires are usually less reflected by the large chemical particles (over 10 µm) which are not included in pollen slides. A new method of counting these larger fragments on photomicrographs (the method Čadež (1986) studies to count chemical particles in their original size and position in the sediment. In the Polish paleoecological publications the observation of the features was based on the presence of macroscopic chemical grains (pollen slide chemical was counted only by M. J. Dąbrowski (1981). In view of the theory presented by Čadež, their interpretation as the remnants of local fires seems to be correct.

Translated by Krystyna Wawrzyńska

Author's address:

Prof. dr hab. Krystyna Wawrzyńska
Instytut Biologii, ul. W. Szafera 1/3
ul. Szafera 46, 50-112 Wrocław

STANISŁAW KUKAWKA

UDZIAŁ KOMPONENTU PÓŁNOCNO-WSCHODNIEGO W WYTWÓRCZOŚCI CERAMICZNEJ
KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH NA ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ
(NA MARGINESIE PRACY; A. KOŚKO, OSADY KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH
W INOWROCŁAWIU-MĄTWACH, WOJ. BYDGOSZCZ ST. 1, INOWROCŁAW 1988)

Intensyfikacja badań nad rozwojem kultury pucharów lejkowatych (KPL) na ziemi chełmińskiej doprowadziła do ujawnienia znacznych odrębności rozwojowych tego regionu względem innych centrów zasiedlenia w obrębie ekumeny tej kultury (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987; J. Małecka-Kukawka 1989). Odrębności owe to widoczne w wytwórczości ceramicznej liczne cechy egzogenne, łączone z południowo-wschodnią strefą przybaltycką, z szeroko rozumianą kulturą Narva. Problematyka ta, sygnalizowana wcześniej (S. Kukawka 1984), doczekała się szerszego, choć nie wyczerpującego omówienia (S. Kukawka 1987, 1989). Zawarte tam stwierdzenia są po części polemiczne w stosunku do hipotezy A. Kośko dotyczącej genezy ceramicznych wyznaczników tzw. „mątweskiego komponentu kulturowego” (A. Kośko 1981). Ostatnio Autor ów podjął dyskusję w tym zakresie, poddając moje wnioski ostrej krytyce (A. Kośko 1988, s. 109-114). Szereg stwierdzeń zawartych w Jego pracy wzbudziło moje zaniepokojenie i zdziwienie. Dodatkowo, co prawda nie wprost, A. Kośko sugeruje moją niekompetencję w zakresie znajomości rozwoju KPL w strefie Niżu Polskiego, a także podstawowej wiedzy o kulturach subneolitycznych (= paraneolitycznych) południowo-wschodniej strefy przybaltyckiej. Zmuszony zostałem zatem do obrony swoich poglądów, jak i do wyjaśnienia czytelnikowi kilku nieścisłości, które pojawiły się w pracy A. Kośki (1988).

A. Koško (1988, s. 109-114) podejmuje próbę reinterpretacji kulturowo-chronologicznej komponenty północno-wschodniego występującego w materiałach KPL z ziemi chełmińskiej. Upoważnia Go do tego nie tylko znajomość literatury czy moich wypowiedzi na sympozjach i konferencjach (A. Koško 1988, s. 132 przyp. 194), ale przede wszystkim autopsją materiałów KPL z omawianego terenu (o czym Autor nie nadmieniał).

Zdaniem mojego oponenta intensywne przenikanie tradycji z kręgu kultury Narva na grunt KPL w pierwszej połowie III tys. B.C. jest niemożliwe. Świadczyć o tym mają m.in.:

a) silna odrębność gospodarza kultury Narva względem kultur agrarnych, wręcz jej skrajna zachowawczość gospodarczo-kulturowa;

b) przynależność jej do związanego z ekosystemem Pobrzeży Wschodniobałtyckich „cyklu wielce »auktarcycznych« systemów kulturowych, o nader nikłym udziale w przemianach kultur ościennych”;

c) brak z terytorium Polski w pełni wiarygodnych zabytków kultury Narva, czego nie można tłumaczyć brakami w perspektywie terenowej;

d) wczesny napływ społeczności kultury niemieńskiej na obszary Polski północno-wschodniej, a w III tys. B.C. objęcie całych tych terenów penetracją populacji tejże kultury;

e) stałość granicy między kulturą Narva a kulturą niemieńską, co ma świadczyć, iż na styku z kulturami w pełni agrarnymi kultura Narva nie mogła „zachować się” odmiennie (A. Koško 1988, s. 110).

W konkluzji A. Koško stwierdza, że „zbliżenia tradycji kulturowych środowisk osadniczych Pobrzeży Wschodniobałtyckich oraz strefy wielkodolinnej Nizy Środkowoeuropejskiego”, potencjalnie mogły „szerzej zaistnieć najwcześniej w początkach 2 połowy III tys. p.n.e., tj. ok. 2500-2200 p.n.e.” W społeczeństwach agrarnych (kultury amfor kulistych i kultury ceramiki sznurowej) widzi Autor aktywny czynnik przemian zachodniej strefy kultury Narva i jej transformację w kulturę przymorską (rzucewską). Tak więc znane z ziemi chełmińskiej wątki „dywanowo-nacinano/odciskane” w zdobieniu ceramiki „znajdują dopiero tutaj szersze bardziej wiarygodne analogie” (A. Koško 1988, s. 111).

Przytoczony tu w skrócie wywód jest, jak się wydaje, typowym przykładem sprzeczności teorii z wymową badań empirycznych. One to powinny być z teorią zgodne bądź przynajmniej jej nie przeczyć. Śledząc argumentację A. Koški można wskazać na kilka wątpliwych punktów:

1. Nie rozumiem, jak można dowodzić skrajnej zachowawczości gospodarczo-kulturowej kultury Narva, argumentując ten fakt brakiem gospodarki wytwórczej (A. Koško 1988, s. 134 przyp. 298) czy stabilnością granicy z kulturą niemieńską. Z całą pewnością jest to stwierdzenie błędne. Kultura Narva w 1 połowie III tys. B.C. ulega silnym wpływom innych ugrupowań kulturowych (por. II część tejże polemiki).

2. Nie są, jak dotąd, znane materiały kultury niemieńskiej np. z Pojezierza Olsztyńskiego, Iławskiego czy też znacznych połaci Pojezierza Mazurskiego. Na jakich więc podstawach oparł A. Koško wniosek, że w III tys. B.C. całe tereny Polski północno-wschodniej penetrowane są przez populację tejże kultury? Z tej części kraju znane są (wbrew opinii A. Koški) materiały kultury Narva. Za takowe uchodzą materiały typu zedmarskiego z Pojezierza Mazurskiego (E. Kempisty 1983, 1988; A. Girinikas 1985; V.I. Timofeev 1980, 1987), a występowanie w nich elementów kultury niemieńskiej i innych faktów tego nie zmienia. Do problematyki stanowisk związanych z kulturą Narva powrócę w II części polemiki.

3. Kultura Narva zajmuje nie tylko ekosystem Pobrzeży Wschodniobałtyckich (por. R.K. Rimantiene 1984, ryc. 62; A. Girinikas 1985, ryc. 1). Z wypowiedzi A. Koški można domniemywać, że Kujawy i ziemię chełmińską zalicza On do Pobrzeży Południobałtyckich.

Przedłużony jednak do argumentacji bazującej na źródłach archeologicznych z ziemi chełmińskiej. W pierwszej kolejności wymienić należy materiały pochodzące z grobu (nr 1) KPL z Małego Czystego, gm. Stolno, st. 20. Występujące tam liczne elementy „obce” (domieszka muszli w masie ceramicznej – 41,1% fragmentów ceramiki oraz liczne zdobienia, także morfologia – por. P. Gurtowski 1987) genetycznie są ewidentnie pochodzenia północno-wschodniego. Występują tam również zdobienia pasmowo-grzebykowe. Komponent pucharowy określano jako synchroniczny z przełomem kujawskich faz IIIB/IIIC (P. Gurtowski 1987, s. 179). Zaakcentować należy, iż ceramika ta wykazuje znaczne zaawansowanie adaptacji wzorców północno-wschodnich (domieszka muszli w masie ceramicznej niektórych pucharów lejkowatych i domieszka wylącznie tłuczni ceramicznego w niektórych naczyniach o zdobnictwie północno-wschodnim). Dla omawianego obiektu otrzymano oznaczenie radiowęglowe wieku 2670±80 lat B.C. (Gd.-2817), potwierdzające wcześniejsze określenia stylistyczne. Podobną wymowę mają materiały z Brodnicy-Szabdy Cegieli, gm. Brodnica, st. 2 (M. Marciniak 1987) i z Małych Radowisk, gm. Wąbrzeźno, st. 59 (ryc. 2h, 3-5). Materiały z pierwszego z tych stanowisk ocenić mogą na podstawie publikacji i ogólnego oglądu jako bardzo zbliżone do pochodzących

z grobu z Małego Czystego i osady w Małych Radowiskach, ceramiką z drugiego (dzięki życzliwemu udzieleniu jej przez A. Bokińca z Instytutu Archeologii i Etnografii UMK) chciałbym się zająć nieco szerzej. Komponent pucharowy zarówno w technologii, jak i stylistyce wydaje się tu nieco wcześniejszy i nawiązuje jednoznacznie do centralnokujawskiej fazy IIIB (klasycznowióreckiej, ryc. 3c-e, g, 4b, c, e, h, 5b, d, g). Również wysokie jest tu nasycenie komponentem subneolitycznym (domieszka muszli – 24,3%, w zdobnictwie ok. 50% fragmentów zdobionych np. ryc. 2h? 3a?, f, 4a, d, f, g, i, 5a, c, e, f, w tym także pasmowo-grzebykowe 2% np. ryc. 3b). Chronologię bezwzględną materiałów z Małych Radowisk st. 59, jak i zapewne z Brodnicy-Szabdy Cegielni st. 2, należy umieścić między wspomnianym oznaczeniem ^{14}C dla grobu z Małego Czystego st. 20 a datowanymi obiektami z Wieldządza, gm. Płużnica, st. 31 i Brąchnówka, gm. Chelmska, st. 1 (2800±70, 2910±110, 2820±80 B.C., S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, s. 94). W obydwu obiektach w niewielkiej liczbie wystąpiła ceramika z domieszką muszli (ok. 5%), a także zdobienia północno-wschodnie (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, ryc. 5:7,9, 6:5,7; por. też S. Kukawka 1987). Komponent pucharowy w Wieldządzu nawiązuje do kujawskiej fazy IIIA (oznaczenie ^{14}C wskazuje na przełom faz IIIA/IIIB). W zasadzie podobnie jest w przypadku obiektu z Brąchnówka, choć materiały o cechach KPL technologicznie i stylistycznie nawiązują w znacznej mierze do grupy południowej KPL (B. Wawrzykowska 1981; S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, s. 93-94, ryc. 6-7). Tak więc silnie już "zsubneolityzowaną" ceramikę z Małych Radowisk st. 59 i Brodnicy-Szabdy Cegielni st. 2 odnieść należy do przedziału czasowego ok. 2800-2700 lat B.C.

Do powyższych faktów należy także dołączyć ceramikę z obiektów z Kłamer, gm. Chelmska, st. 7 (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, ryc. 9:1-10; S. Kukawka 1987 oraz materiał ilustracyjny: J. Małecka-Kukawka 1989; S. Kukawka 1989). Nasycenie muszlami jest w niej bardzo duże (57%). Również w zdobnictwie widoczne są nawiązania do północnego wschodu (50-80%, w tym 8,4% zdobień pasmowo-grzebykowych). Komponent pucharowy jest natomiast bezspornie wczesnoluboński, a więc z drugiej ćwiertki III tys. B.C.

Wymieniłem powyżej materiały (z 6 stanowisk), których chronologia nie może budzić zastrzeżeń. Zastanawia mnie zatem, jak widzi A. Koško łączność występujących tam licznych elementów północno-wschodnich z kulturą rzucewską (przymorską)? Czyżby dla tak wytrawnego archeologa, mistrza w interpretacjach genetyczno-rozwojowych ceramiki, przytoczone argumenty były niewystarczające? Dodam, że z ziemi chełmińskiej z badań powierzchniowych (ok. 1000 stanowisk) i wykopaliskowych (ok. 30 stanowisk) nie są znane materiały klasycznowióreckie „czyste” czy zawierające wyłącznie „czysty” matuski komponent kulturowy. W swych wywodach A. Koško zaprzecza poprawności ustalonego przez siebie (1981) schematu rozwojowego KPL. Stylistykę klasycznowiórecką czy też wczesnolubońską na ziemi chełmińskiej chciałby widzieć bowiem w okresie, gdy na Kujawach rozwija się faza późnolubońska. Takie założenie przeczyłoby stosowności typologiczno-porównawczej metody chronologii relatywnej, tak szeroko wykorzystywanej w archeologii, a przez mego Adwersarza szczególnie.

Przedstawione powyżej materiały dowodzą, że wbrew eksponowanej przez A. Koško (1988, s. 110-112) procesualnej ocenie „sytuacji kontaktowej”, wbrew Jego „dyrektywom”, kontakty chełmińskich ugrupowań KLP z północno-wschodnimi grupami subneolitycznymi zainicjowane zostały już w początkach III tys. B.C., a poziom znacznej intensyfikacji osiągnęły już w okresie ok. 2800-2700 lat B.C. Niestety, społeczeństwa ówczesne nie uświadomiły sobie, iż kontakty owe są nieuzasadnione (na co wskazał A. Koško).

Chciałbym poczynić też kilka uwag w stosunku do niektórych niejasności związanych z poruszaną problematyką, jakie „zakradły” się do dyskutowanej pracy.

1. Za teorią związków materiałów KPL z ziemi chełmińskiej z kulturą rzucewską miał się wypowiedzieć na sympozjum w Toruniu (listopad 1986) dr R.F. Mazurkowski (A. Koško 1988, s. 103, 134 przyp. 249). A. Koško nie nadmienia wszakże, iż uwaga ta dotyczyła kilku fragmentów ceramiki pochodzących z obiektu KPL ze stanowiska w Kłamrach, gm. Chelmska, st. 8. Są to fragmenty naczyń bardzo charakterystyczne: grubościennie z dużą ilością wyjątkowo gruboziarnistego tłuczniwa mineralnego (por. S. Kukawka 1987, ryc. 2:10). Rzeczywiście wykazują one podobieństwa technologiczne do znanych mi materiałów rzucewskich z Mierzei Kurowskiej. Fragmenty te są wyjątkowe i niecharakterystyczne dla ziemi chełmińskiej. Opierając się na technologii i stylistyce ogółu ceramiki z tego stanowiska odniosłem jego chronologię do początku 2 połowy III tys. B.C. Owe nietypowe fragmenty powiązałem, ze względu na ustalenia chronologiczne, z materiałami typu Zedmar. Posiłkowałem się tu znajomością materiałów zedmarskich, jaki i opinią W.I. Timofiejewa (autora badań w Zedmarze) wyrażoną także na sympozjum w Toruniu. Tę opinię A. Koško też przemilczał. Dalej w tymże samym przypisie 249 Autor odwołuje się do opinii E.M. Zajkowskiego z Mińska, dotyczącej kultury północnobiłoruckiej i masowego występowania w niej wątków zdobniczych zbliżonych do materiałów z ziemi chełmińskiej. W czasie mego pobytu w Mińsku w 1984 r. badacz ten takich opinii nie wyrażał. W tej kwestii odwołuję czytelników, a także mego oponenta do opracowania E. Zajkowskiego (1984) poświęconego właśnie ornamentyce ceramiki kultury północnobiłoruckiej. Szczegółowo zaprezentowane tam zdobnictwo ma

chyba niewiele wspólnego z występującym na ziemi chełmińskiej. Chronologia tej kultury wiąże się zresztą dopiero z początkami II tys. B.C. (P.M. Doluchanov, A.A. Lijva, A.M. Mikljaev 1978; E. Zajkovski 1985).

2. Muszę uczynić A. Kośko jeszcze jeden zarzut związany z teorią o rzucewskiej genezie elementów północno-wschodnich w KPL na ziemi chełmińskiej. Autor ów nie zauważa bowiem różnic w technologii materiałów chełmińskich i rzucewskich. Ceramika rzucewska pozbawiona jest domieszki muszli tak typowej dla ceramiki o zdobnictwie subneolitycznym pochodzącej z chełmińskich stanowisk KPL.

3. Nie pojmuję, jakim sposobem A. Kośko wydedukował, że z mojego punktu widzenia "wystarczającym stimulatorem zbliżenia obu skrajnie odmiennych, stopniem złożoności systemów kulturowych miała być przestrzeń, a ściślej relatywnie niewielka odległość pomiędzy >chełmińska< KPL i KNa" (A. Kośko 1988, s. 112). Nie bardzo rozumiem autora tego tekstu. Nie użyłbym tak wysublimowanych sformułowań w tak bezsensownej wypowiedzi (por. S. Kukawka 1987, s. 149). Fakt niewielkiej odległości między dwoma systemami kulturowymi czy zazębianie się ich ekumen jest bez wątpienia czynnikiem ułatwiającym ich zbliżenie, nie musi stanowić jednak bodźca do tego zbliżenia. Mniemam, iż polemizując z rzekomo moim punktem widzenia A. Kośko polemizuje z samym sobą.

4. Kolonizacja Polski północno-wschodniej (może i strefy Pobrzeża Bałtyku) przez społeczności KPL nie rozpoczyna się w fazie IIIB (A. Kośko 1988, s. 112). Można tu wskazać na stanowiska znad Zalewu Wiślanego (W. Gaerte 1972, ryc. 60-66; S. Jastrzębski 1982, tabl. I-II, XI, XIII). Ceramika z tamtejszych stanowisk nawiązuje dość często do wyróżnionej niedawno na Kujawach "stylistyki wiórecko-jezuickiej" datowanej na fazę IIIA (por. D. Prinke 1988).

5. Zainteresowania społeczeństw agrarnych strefą przymorską są wcześniejsze niż faza IIIA KAK (A. Kośko 1988, s. 111). Wskazać tu mogę na okruchy bursztynu znalezione w datowanym obiekcie z Wielkądza, st. 31 (2800±70 B.C.). Niektóre z nich były trwale spojęne z fragmentami ceramiki o pucharowych cechach technologicznych (domieszka tłuczni ceramicznego). Chcę tu też zauważyć, że nie tylko bursztyn świadczy o zainteresowaniach społeczeństw agrarnych Północą. Świadczą o tym choćby elementy subneolityczne w ceramice ze stanowisk KPL z Polski północno-wschodniej (także z ziemi chełmińskiej) wcześniejsze od fazy IIIA KAK.

W zakończeniu tej części polemiki przedstawiam zestawienie ilościowe prezentowanych tu zbiorów ceramiki z ziemi chełmińskiej (tab. 1).

Tabela 1. Ogólna charakterystyka liczbowa zbiorów ceramiki omawianych w polemice i szczegółowo opracowanych przez autora
Table 1. General quantitative characters of pottery collections discussed in the polemic and thoroughly described by author.

stanowisko	wielkość zbioru	Liczba ceramiki zdobionej
Wielkądź 31	569	47
Małe Radowiska 59	1194	111
Klamry 7	4171	146
Klamry 8	1476	155

II. PROBLEM KULTURY NARVA W POLSCE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ I NA ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ

Wyjaśnienia wymaga używany przeze mnie termin „kultura Narva”. Jest to pojęcie mieszczące w sobie szereg zjawisk zaistniałych na znacznych obszarach Pobrzeży i Pojezierzy południowo-wschodniego i wschodniego Bałtyku (ok. 1000 km na linii SW-NE i ok. 600 km na linii E-W, A. Girininkas 1985, s. 120 ryc. 1) i w czasie ok. 2000 lat (A. Girininkas 1985 s. 130 tab. 4). Logiczne zatem wydaje się znaczne zróżnicowanie kultury Narva tak przestrzenne, jak i chronologiczne, będące efektem zróżnicowanego rozwoju (także zróżnicowanego udziału elementów egzogennych z kultur ościennych). Stan rozpoznania tej jednostki kulturowej jest jeszcze niezadowolający. Stąd też w literaturze radzieckiej występują sprzeczności w wydzieleniu grup terytorialnych (np. A. Girininkas 1982, 1985; R.K. Rimantiene 1984; V.I. Timofeev 1980). Zaznacza się także tendencja do wydzielenia szeregu typów materiałów, z których niektóre stanowić mają lokalne warianty etapów rozwoju (np. materiały typu Osa, Piestinia, Sarnate, Šventoji, Narva, Zedmar), inne zaś oddzielają się od kultury Narva (np. materiały typu Zedmar, kultura uświatska). Tu także wśród archeologów radziec-

kich nie ma zgodności. Wydaje się, iż stan taki zdeterminowany jest liczbą źródeł. Jest ich na tyle dużo, by można było obserwować zróżnicowanie czasowe i przestrzenne i jednocześnie stanowczo zbyt mało, by jednoznacznie określić ramy czasowo-przestrzenne obserwowanych zjawisk. Zaznaczyć w tym miejscu należy, iż w obrębie wyznaczonej ekumeny kultury Narva (A. Girininkas 1985, s. 120 ryc. 1) występują znaczne obszary dotychczas w ogóle nie rozpoznane. Sądzić zatem można, że postęp badań terenowych wprowadzi szereg zmian i uszczegółowień w omawianej tu problematyce. Pozostawiając rozstrzygnięcia w tym zakresie archeologom radzieckim przyjąłem, że w swoich rozważaniach będę używał najszerszego pojęcia tej kultury. Terytorium jej zamyka się w przybliżeniu pomiędzy pobrzeżami Bałtyku, jeziorem Ładoga i dalej ku południowi do źródeł Dźwiny, wzdłuż górnego jej biegu po Wilię, dorzecze dolnego Niemna a Polską północno-wschodnią. Mieszczą się w tym pojęciu wczesne materiały północnobiałoruskie i wschodniolotewskie (typu Osa) oraz późniejsze (typu Narva, Piestinia, Sarnate, Šventoji, Zedmar, Usviaty) po schyłkowonarwską ceramikę z północnej Białorusi.

Przy omawianiu kultury Narva nie sposób pominąć tak istotnego zjawiska, jakim było pojawienie się w czasie jej trwania i w obrębie jej ekumeny kultury ceramiki grzebykowej (KCG). Związana z nią problematyka jest nader interesująca, lecz stan rozpoznania w strefie wschodniego Bałtyku jest jeszcze słabszy niż kultury Narva. Sporo kontrowersji wzbudza określenie ram czasowych KCG. Na terenie Finlandii najstarszy jej odcinek – styl I₂ (bez materiałów typu Sperrings, por. E. Kempisty 1973, s. 45) datowany jest na lata 3550-3350, styl II: 3350-2800 i III: 2800-2600 b.c. Na terenach południowo-wschodniej strefy przybałtyckiej KCG rozprzestrzeniona jest w latach ok. 2750-2250 B.C. (P.M. Doluchanov, A.A. Lijva, A.M. Mikljaev 1978, s. 28). Data początkowa zbiega się z początkami wykształcenia się wschodniolotewskich materiałów typu Piestinia (2720±150, A. Girininkas 1985, s. 130 tab. 4). Wydzielone one zostały przez F. A. Zagorskisa (1967) i mają stanowić kontynuację kultury Narva. Posiadają jednocześnie wyraźne wpływy KCG.

Materiały łączone z „czystą” KCG z obszaru ekumeny kultury Narva nawiązują wyraźnie do stylu II na terenach Finlandii i wyjątkowo rzadko do tamtejszego stylu III (E. Kempisty 1973, s. 45-56). Zaistniała rozbieżność chronologiczna (styl II w Finlandii 3350-2800 lat B.C. i jego początki w obrębie ekumeny kultury Narva ok. 2750 lat B.C.) jest chyba fikcyjna. Wyobrubnienie się materiałów typu Piestinia poprzedzone być musiało wcześniejszym okresem koegzystencji obu kultur. Zatem datowanie KCG już na początku III tys. b.c. wydaje się tu bardziej realne (por. V. I. Timofeev, E. N. Romanova, N. S. Malanova, J. S. Szeżencev 1978, s. 16; G. M. Levkovskaja 1987, s. 41-44). Przyjść jednocześnie należy, iż elementy stylu II przeżywały się na interesującym nas obszarze dłużej niż w Finlandii. Istotnym zatem problemem staje się uchwycenie zróżnicowania czasowo-przestrzennego także poza Finlandią czy związane z tym zjawisko ewentualnych przekształceń KCG pod wpływem kultury Narva. Problematyka ta nie była dotychczas przez badaczy radzieckich szerzej podejmowana. Otwartą zatem sprawą pozostać muszą interpretacje niektórych materiałów z Polski północno-wschodniej, przyporządkowanych dotychczas do KCG. Również ich chronologia tymczasowo pozostać musi bez odpowiedzi, tzn. datować je możemy w bardzo szerokich ramach niemal całego III tys. B.C.

W dalszych rozważaniach pominię przynależne kulturze Narva materiały typu zedmarskiego z terenów Polski, o których wspominałem w poprzedniej części polemiki. Pewnego jednak komentarza wymagają materiały KCG znane z terenów Polski północno-wschodniej. Tak więc istotne wydaje się stwierdzenie, iż ceramika z tego rejonu, nawiązująca do stylu II KCG, często w masie ceramicznej zawiera domieszkę muszli (E. Kempisty 1973, s. 52; 1983, s. 194; J. Okulicz 1973, s. 77). Domieszka taka na terenie Finlandii pojawia się zasadniczo dopiero w stylu III (A. Äyräpää 1930, s. 171-186). Również w południowo-wschodniej strefie przybałtyckiej (w obrębie ekumeny kultury Narva) jednym z wyznaczników ceramiki KCG jest występowanie w niej domieszki mineralnej (F.A. Zagorskis 1967, s. 16; E. Zajkovski 1985, s. 13). Analogiczne do materiałów polskich cechy technologiczno-stylistyczne wykazują natomiast materiały typu Piestinia ze wschodniej Łotwy. Podobna doń ceramika występuje też w zachodniej Łotwie, a zwłaszcza w północnej i północno-wschodniej Białorusi i na południu obwodu pskowskiego oraz na stanowiskach kultury wałdajskiej (F.A. Zagorskis 1967, s. 18-19). Zaznaczyć tu wypada, że polskie materiały rozpatrywane były w oderwaniu od kontekstu archeologicznego. W zasadzie jedyna obserwacja w tym zakresie dotyczyła współwystępowania ceramiki KCG z materiałami KPL (A. Äyräpää 1930, s. 215, przyp. 62-63; E. Kempisty 1973, s. 52; J. Okulicz 1973, s. 80; S. Jastrzębski 1982, s. 221-224). Wydaje się zatem, że na terenach Polski północno-wschodniej mamy do czynienia ze zjawiskiem synkretyzacji kulturowej analogicznym jak na terenach wschodniej Łotwy, z tym że w omawianym procesie na naszych terenach obok kultury Narva i KCG uczestniczyła także KPL. Trudne do interpretacji na obecnym etapie rozpoznania jest określenie chronologii inicjacji tego zjawiska. Wydaje się, że np. elementy KPL z Zedmara A (seria 10 dat ¹⁴C: 3450±90 – 2780±40 lat B.C., V.I. Timofeev 1987, s. 421-422) czy domniemane elementy KPL w stylu II KCG w Finlandii i Karelii (A. Äyräpää 1930, s. 215; 1955, s. 48) sugerują, iż związki KPL z subneolitycznym światem północno-wschodnim sięgają początków III tys. B.C.

Istnienie synkretycznych materiałów łączących elementy subneolitu i KPL (z dominacją tej drugiej) wykazałem już wcześniej (S. Kukawka 1987, 1989). Kilka argumentów wskazujących na ich wczesną chronologię przedstawiłem w tej polemice. W tym miejscu chciałbym pokrótce scharakteryzować kilka zbiorów ceramiki, w których dominuje komponent subneolityczny przy śladowym udziale KPL. Materiały takie pochodzą – jak dotąd – z czterech stanowisk badanych wykopaliskowo. Znanie są one z ziemi chełmińskiej i, co jest nader interesujące, dotychczas jedynie z doliny Wisły (mgr mgr B. Wawrzykowskiej, R. Kirkowskiemu i M. Marciniakowi składam podziękowanie za udostępnienie mi omawianych materiałów):

1. Dolne Wymiary, gm. Chełmno, st. 1 (dawniej Podwiesk, st. 8; S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, ryc. 10:7-14) – materiały niepełnowartościowe wyselekcjonowane z nielicznej ceramiki KPL (nawiązującej do kujawskiej fazy IIIA? – IIIB?) i schyłkoweolitycznej nawiązującej do kultury ceramiki sznurowej (materiały w Muzeum Okręgowym w Toruniu).

2. Gogolin, gm. Grudziądz, st. 7, strefa S (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, ryc. 10:2-6; S. Kukawka 1989, tabl. VII:2-6). W strefie N stanowiska wystąpiła ceramika KPL nawiązująca do kujawskiej fazy IIIB? (materiały w Instytucie Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu, bad. S. Kukawka).

3. Grudziądz-Mniszek, gm. Grudziądz, st. 3 – ceramika z dwóch obiektów oraz pojedyncze fragmenty z warstwy ornej (materiały w Muzeum w Brodnicy, bad. M. Marciniak).

4. Welcz Wielki, gm. Grudziądz, st. 10 – ceramika neolityczna pochodzi z dwóch stref oddalonych od siebie o ok. 100 m. Ponieważ materiały z obu stref różnią się wyraźnie, omawiane będą oddzielnie (zbiór A: ryc. 1a-e; zbiór B: ryc. 1f-g, 2 a-g; materiały w Muzeum w Grudziądzu, bad. R. Kirkowski).

Wymienione zbiory ceramiki są dość zróżnicowane, niemniej można je podzielić na trzy odrębne struktury (zbiory cech technologicznych i stylistycznych charakteryzujących ceramikę). Ogólną ich charakterystykę prezentuje tabela 2.

Struktura I:

W technologii cechą charakterystyczną jest bardzo częste stosowanie domieszki tłuczonych muszli. Występują one w postaci grubo tłuczonej (przekątne negatywów nawet do 8-10 mm). Również nasycenie tą domieszką jest znaczne, stąd po jej wytrąceniu ceramika jest obecnie silnie porowata. Powierzchnie są dość gładkie. W zbiorze A z Welcza Wielkiego wystąpiły 2 fragmenty z wyraźnym „rozczesywaniem” powierzchni wewnętrznej i zagładzonym (zatartym?) „rozczesywaniem” (obmazywaniem) powierzchni zewnętrznej (ryc. 1e).

W zakresie zdobnictwa (ryc. 1a – b,d) wskazać należy na częste występowanie zdobień pasmowo-grzebykowych i brak zdobień ritych lub nacinanych. Z wykopu w Welczu Wielkim, st. 10, skąd pochodzi zbiór A ceramiki, wydobyto też grudkę bursztynu.

Struktura II:

Stosowane domieszki schudzające są analogiczne jak w strukturze I, muszle nie osiągają jednak tak znacznych rozmiarów. Również i tu zaobserwowano dość staranne wygładzanie powierzchni. W zdobnictwie (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, ryc. 10:2-6; S. Kukawka 1989, tabl. VII:2-6) nie zaobserwowano elementów pasmowo-grzebykowych. Dominują tu wątki płaszczynowe wykonane z nacinanych elementów odcinkowych. Stosowano także elementy owalnych stempli i okrągłych dołków odciskanych. Na rozdrobnionych fragmentach stwierdzono jedynie, iż występowały one w układach pasm poziomych.

Struktura III:

W technologii mniejsza jest częstotliwość stosowania muszli. Spotyka się je w mniejszej liczbie fragmentów naczyń i w mniejszym nasyceniu. Ponadto są one znacznie rozdrobnione. Niekiedy obok muszli czy tłuczni ceramicznego pojawiają się niewielkie ilości piasku (żwiru?). Ceramika ta, dość dobrze wygładzona, charakteryzuje się na ogół znaczną twardością (dobrym wypałem). W zdobnictwie (ryc. 1f-g, 2a-g oraz S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, ryc. 10:7-14) najbardziej charakterystyczne jest występowanie wątków nawiązujących do KCG. Są to poziome pasma dołków naprzemiennie z pasmami odciskanych podłużnych stempeków czy zdobnictwo szachownicowe (ryc. 2g). Dołki wykonane narzędziem o żądle owalnym lub „ptasim piórem” są głębokie i wypychają niekiedy po wewnętrznej stronie naczyń zgrubienia (Welcz Wielki, st. 10, zbiór B). W zbiorze ceramiki zdobionej z Dolnych Wymiarów, st. 1, zaobserwowano częste stosowanie elementów pseudogrzebyka (element odcinkowy wykonany techniką zbliżoną do ściegu bruzdowego). Tam także wystąpiło zdobienie elementami odcinkowymi nacinanymi.

Ze zbioru B z Welcza Wielkiego, st. 10, pochodzi fragment najprawdopodobniej naczynia rynienkowatego (ryc. 2f) wykonanego z masy ceramicznej z domieszką tłuczni ceramicznego. Fragment ten na zewnętrznej powierzchni (od spodu) nosi ślady obmazywania.

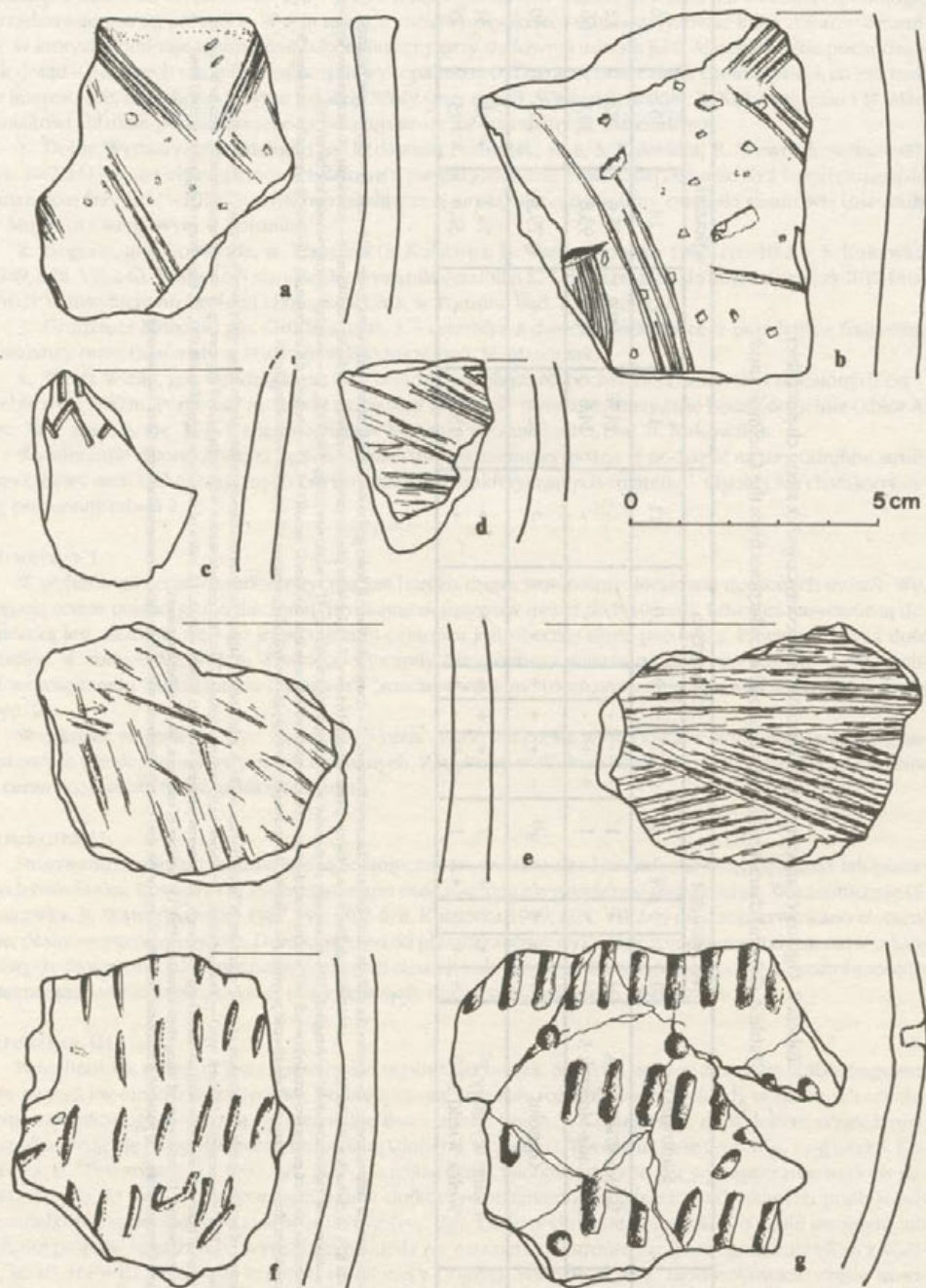
Tabela 2. Ogólna charakterystyka zespołów subneolitycznych z ziemi chełmińskiej
Table 2. General characteristics of subneolithic collections from the Chełmno Land

Struktura ^a	Stanowisko	technologia						zdobnictwo						wskaźniki									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16						
I	Wetłcz Wielki 10 A Grudziądz-Mniszek 3	+	+	+	-	1	+	-	-	-	-	-	-	-	14,6	89,9	75,6	82	12	13	14	15	16
II	Gogolin	+	+	+	-	8 ^b	-	+	+	+	-	-	-	-	16,6	-	79,3	203	-	-	-	-	-
III	Dolne Wymiary 1 ^c Wetłcz Wielki 10 B	+	+	+	+	?	-	+	+	+	+	+	+	+	?	-	74,2	31	?	-	74,2	31	31
		+	+	+	+	1	-	+	-	+	+	+	+	+	15,0	-	32,6	193	-	-	-	-	29

1 – stosowanie domieszek twardziela ceramicznego, 2 – domieszka małych ilości drobno tłuczonych muszli (przekątna nawet 8-10 mm), 4 – dobry wypal (znacząca wartość), 5 – zdobienia KPL (o cechach włóczęk) – wartość bezwzględna, 6 – zdobienia pasmowo-grzebykowe, 7 – zdobienia płaszczynowe wykonane techniką odciśnięcia, 8 – zdobienia płaszczynowe wykonane techniką nacinań, 9 – stosowanie elementów wykonanych z kamiennych piasków, 10 – stosowanie elementów wykonanych z kamiennych piasków, 11 – wagi nawiązujące do KGC, 12 – wskaźnik intensywności zdobienia (%), 13 – częstotliwość stosowania zdobień pasmowo-grzebykowych (%) w ceramice zdobionej, 14 – częstotliwość stosowania domieszki muszli (%), 15 – wielkość zbioru ceramiki, 16 – ilość fragmentów zdobionych skład struktur nie ma waloru chronologicznego, ^b – możliwość przymieszki ze strefy N sanowicka, ^c – uwzględniono tylko fragmenty o zdobnictwie subneolitycznym.

1. The use of an admixture of broken sherds, 2. admixture of small quantities of finely broken shells, 3. admixture of large quantities of coarsely broken shells (diagonally even 8-10 mm), 4. well-burnt objects (considerable hardness), 5. TRB ornamentation (Włóček type) – absolute value, 6. combed band ornamentations, 7. surface ornamentation with technique of impressing, 8. surface ornamentation with technique of cutting, 9. elements of round holes, 10. elements with so-called bird-ornaments, 11. patterns referring to Comb Pottery culture, 12. index of ornament intensification (%), 13. frequency of applying combed band decoration on ornamented pottery, 14. frequency of using shell admixture (%), 15. number of ceramics, 16. ornamented pieces.

a) structure not arranged chronologically, b) possible admixtures from the N area of the site, c) only fragments with subneolithic ornamentation were taken into account

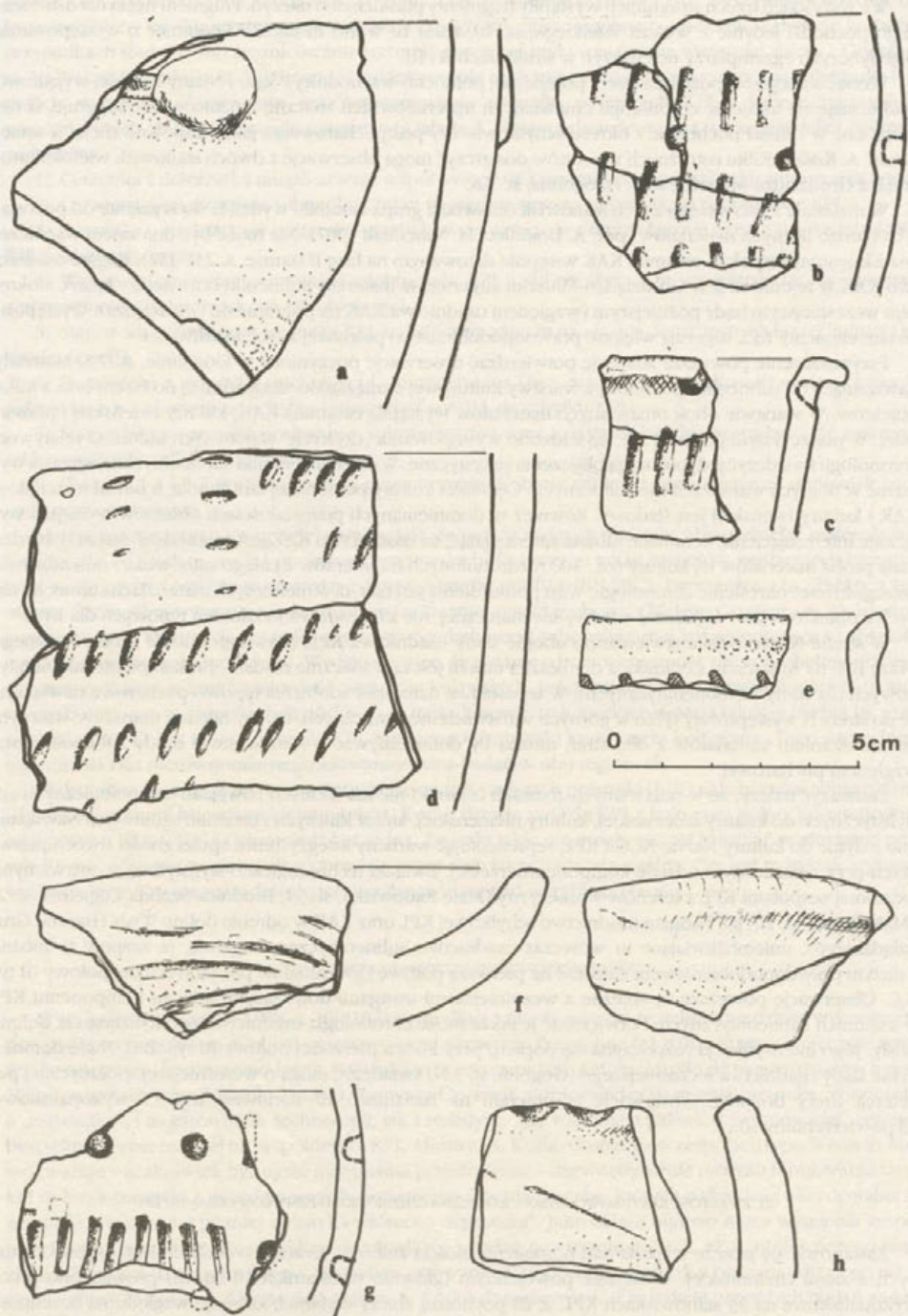
Ryc. 1. Welcz Wielki, gm. Grudziądz, woj. toruńskie, st. 10:

Wybór ceramiki zdobionej: zbiór A - a-e, zbiór B - f-g.

Fig. 1. Welcz Wielki, Grudziądz district, Toruń voivodeship site 10.

A selection of ornamented ceramics. Collection A - a-e and collection B - f-g.

Ryc. 2. Welcz Wielki, gm. Grudziądz, woj. toruńskie, st. 10:

Wybór ceramiki zdobionej: zbiór B - a-g, Małe Radowiska, gm. Wąbrzeźno, woj. toruńskie, st. 59 - b.

Fig. 2. Welcz Wielki, Grudziądz district, Toruń voivodeship site 10.

A selection of ornamented ceramics. Collection B - a-g, Małe Radowiska, Wąbrzeźno district, Toruń voivodeship, site 59-b.

We wszystkich trzech strukturach wystąpiły fragmenty płaskich den naczyń. Fragment naczynia ostrodenego pochodzi jedynie z Welcza Wielkiego, st. 10, zbiór B. Warto tu także wspomnieć o występowaniu pojedynczych egzemplarzy uch naczyń w strukturach II i III.

Wobec słabego rozpoznania strefy pojeziernej północno-wschodniej Polski i Niziny Pruskiej wyjątkowo trudne staje się ustalenie chronologii omawianych materiałów. Ich znaczne zróżnicowanie sugeruje, iż nie mogą one w całości pochodzić z okresu schyłkowo- czy postpucharowego, jakby zapewne chciał je umieścić A. Koško. Kilku ostrożnych wniosków dostarczyć mogą obserwacje z dwóch stanowisk wielokulturowych z Grudziądza-Mniszka, st. 3, i Gogolina, st. 7 S.

W materiale z pierwszego z tych stanowisk omawiana grupa ceramiki wydziela się wyraźnie od pozostałych bardzo licznych materiałów (por. A. Bokinić, M. Marciniak 1987). Nie może być ona zatem współczesna z bogatym zespołem ceramiki KAK wstępnie datowanym na fazę II (tamże, s. 231-232). Bogate osadnictwo KAK w rejonie st. 3 w Grudziądzu-Mniszku sugeruje, iż materiały subneolityczne należy łączyć z okresem wcześniejszym bądź późniejszym (zgodnie z osadnictwem KAK na południe od Grudziądza). Występujące tam elementy KPL sugerują większe prawdopodobieństwo pierwszej z tych możliwości.

Przypuszczenie powyższe zdają się potwierdzać obserwacje poczynione w Gogolinie, st. 7 S. Materiały nawiązujące do subneolitu pochodzą z warstwy kulturowej o miąższości dochodzącej do 60 cm oraz z kilku obiektów. W warstwie obok omawianych materiałów wystąpiła ceramika KAK, kultury iwieńskiej i pomorskiej. W piaszczystym podłożu nie stwierdzono występowania „czystych” warstw tych kultur. O relatywnej chronologii świadczyć jedynie mogą obliczenia statystyczne. Wskaźnik ceramiki subneolitycznej wzrasta wyraźnie w dolnych warstwach mechanicznych. Ceramika kultury pomorskiej tam zanika, a udział materiałów KAK i kultury iwieńskiej jest śladowy. Również w domniemanych pozostałościach obiektów wystąpiła wyjątkowo interesująca nas ceramika. Można zatem przyjąć, że osadnictwo KAK jest tu młodsze. Niestety bardzo mała próba materiałów tej kultury (ok. 100 rozdrobnionych fragmentów z całego stanowiska) uniemożliwia szczegółowsze określenie chronologii. Wart podkreślenia jest fakt, iż w nielicznych materiałach subneolitycznych z obiektów, jak i najniższej warstwy mechanicznej, nie zarejestrowano zdobień typowych dla KPL.

W strefie N stanowiska stwierdzono ubogie ślady osadnictwa KPL, prawdopodobnie synchronicznego z fazą IIIB na Kujawach. Ceramika z domieszką muszli jest tam znacznie rzadsza. Brak zupełnie zdobień typowych dla strefy S (subneolitycznych). W tej ostatniej natomiast zdobienia typowo pucharowe nawiązujące do strefy N występowały tylko w górnych warstwach mechanicznych. Gdyby fakt ten tłumaczyć wtórnym przemianami materiałów z obu stref, można by domniemywać o starszeństwie osady subneolitycznej względem pucharowej.

Zauważać należy, że w omawianych zbiorach ceramiki nie ma żadnych nawiązań technologicznych ani stylistycznych do kultury rzucewskiej, kultury niemeńskiej, amfor kulistych i ceramiki sznurowej. Nawiązują one jedynie do kultury Narva, KCG i KPL, reprezentując warianty koegzystencji społeczności dwóch pierwszych przy nieznacznym udziale komponentu trzeciej. Związki technologiczno-stylistyczne z omawianymi wcześniej zespołami KPL z terenów wysoczyzny (Małe Radowiska, st. 59, Brodnica-Szabla Cegielnia, st. 2, i Małe Czyste, st. 20) jak i bogate osadnictwo schyłkowej KPL oraz KAK w odległej dolinie Wisły (Basenu Grudziądzkiego), uniemożliwiający wówczas osadnictwo subneolityczne, sugerują, iż zespoły te można z dużym prawdopodobieństwem datować na pierwszą połowę i ewentualnie początki drugiej połowy III tys. B.C. Obserwacje powyższe są zbliżone z wcześniejszymi uwagami dotyczącymi udziału komponentu KPL w kulturach subneolitycznych. Potwierdzać je także może chronologia osadnictwa neolitycznego w dolinie Wisły. Jego intensyfikacja rozpoczyna się dopiero przy końcu pierwszej połowy III tys. B.C. Nikłe domniemane ślady osadnictwa wcześniejszego (Gogolin, st. 7 N) świadczą o wczesniejszej sporadycznej penetracji strefy dolinnej. Obserwacje te opieram na badaniach 10 stanowisk KPL (7 wykopaliskowo i 3 powierzchniowo).

III. ZWARTOŚĆ KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA CHELMIŃSKICH ZESPOŁÓW CERAMIKI KPL

Zastanówić się jeszcze wypada nad homogenicznością zbiorów ceramiki o cechach KPL i subneolitycznych z ziemi chełmińskiej. W okresie powojennym (głównie w ostatnich 10 latach) prowadzono prace wykopaliskowe na 33 stanowiskach KPL. Z 28 pochodzą zbiory ceramiki, które ze względu na liczebność (zwłaszcza tzw. fragmentów charakterystycznych) mogą być podstawą dalszego wnioskowania. Materiały o cechach KPL (bez subneolitycznych) pochodzą zaledwie z trzech stanowisk synchronicznych na podstawie cech technologiczno-stylistycznych z kujawską fazą II. W pozostałych 25 przypadkach wraz z materiałami KPL wystąpiła ceramika o cechach „obcych”. Dla większości z nich wykonano test sprawdzający homo-

geniczność. Porównywano charakterystyki technologii ze skrajnie usytuowanych wykopów oraz – o ile było to możliwe – ze skrajnych warstw mechanicznych czy poszczególnych obiektów. Zaledwie w dwóch przypadkach stwierdzono zróżnicowanie technologiczne ceramiki (omawiane wcześniej zbiory z Gogolina, st. 7, i Welcza Wielkiego, st. 10). Również zróżnicowanie cech stylistycznych wskazać można jedynie dla tych dwóch stanowisk. Zestawienie współwystępowania ceramiki o cechach KPL i subneolitycznych w poszczególnych zbiorach ceramiki przedstawia tabela 3. Na jej podstawie można wyciągnąć kilka ogólnych wniosków:

1. Ceramika z domieszką muszli zawsze współwystępuje z ceramiką z domieszką tłucznią ceramicznego.
2. Ceramika o zdobnictwie subneolitycznym występuje zawsze z ceramiką o zdobnictwie KPL.
3. Ceramika o zdobnictwie pasmowo-grzebykowym zawsze występuje łącznie z ceramiką o zdobnictwie KPL i subneolitycznym.
4. Współwystępowanie ceramiki o zdobnictwie KPL i subneolitycznym zarejestrowano w obiektach z przynajmniej 10 stanowisk (ok. 20 obiektów).
5. Stanowiska z wyłączną ceramiką KPL stylistycznie zawsze nawiązują do wczesnych faz tej kultury (kujawska faza II).
6. Stanowiska z ceramiką pucharową i subneolityczną (bez pasmowo-grzebykowej) można chronologicznie łączyć z okresem od schyłku kujawskiej fazy IIIA do schyłku KPL.
7. Stanowiska z ceramiką pucharową, subneolityczną wraz z pasmowo-grzebykową łączą się z okresem od kujawskiej fazy IIIB do schyłku KPL.
8. Wnioski 1-3 i 5-7 potwierdzane są przez liczniejsze zbiory ceramiki pochodzące ze stanowisk badanych powierzchniowo.

Sądząc z powyższych uwag należy stwierdzić, że nie ma żadnych podstaw, aby oddzielać materiały subneolityczne od pucharowych i pucharowo-mątewskich. Dotyczy to także zespołów najstarszych łączących takie same cechy (synchronizowanych z kujawskimi fazami IIIA-IIIB/IIIC). Potwierdzają to obiekty z tego okresu. Szczególną wymowę ma tu omawiany wcześniej zespół grobowy z Małego Czystego, st. 20. Istotnym argumentem za zwartością ceramiki pasmowo-grzebykowej i subneolitycznej jest występująca tu absolutna zgodność technologii i morfologii. Wydaje się więc, że pytanie o homogeniczność zbiorów chełmińskich jest zarazem pytaniem o homogeniczność zespołów kujawskich. Jeżeli zatem wbrew przedstawionym tu argumentom uznamy, że zespoły chełmińskie są różnokulturowe, to konsekwentnie za takowe można by uznać pochodzące z Kujaw zbiory ceramiki KPL zawierające mątewski komponent kulturowy. Tego stwierdzenia nie zmienia fakt nierównomiernego zaawansowania badań w obu regionach.

Podsumowując uwagi zawarte w dotychczasowych częściach polemiki (I-III) należy zadać sobie pytanie: jakimi konkretnymi kryteriami kierował się A. Koško datując związki KPL z kulturami północno-wschodnimi na 2 połowę III tys. B.C.? Odpowiedź jest jedna. Związki takie nie mogły szerzej zaistnieć w pierwszej połowie III tys., gdyż jest to niezgodne z przyjętą przez tego badacza teorią ogólną. Czy jest to jednak argument wystarczający? Czy nie rozsądniej byłoby zastanawiać się nad weryfikacją teorii?

IV. GENEZA CERAMIKI PASMOWO-GRZEBYKOWEJ

W tej kwestii A. Koško (1988, s. 100-102) czyni długi i zawily wywód przedstawiając dość wyczerpująco przypadki występowania zdobień pasmowo-grzebykowych. Prezentuje też różne nurty ich recepcji: stepowy, lasostepowy i lasostepowo-leśny. Największe zainteresowanie Autora skupiło się na wyróżnionych przez Niego zespołach typu Wiszinki-Mnewo. Zauważa On wiele różnic między pasmową ceramiką „wiszinecką” a „mątewską”, i to zarówno w technologii, jak i stylistyce. Nie wspomina jednak o „wiszineckiej” ceramice bezpasmowej nie mającej nic wspólnego z KPL. Mimo to A. Koško dostrzega w zespołach typu Wiszinki-Mnewo „ważkie – aczkolwiek być może marginalne przestrzennie – uzewnętrznienie procesu formowania się cyklu stylistyk ceramiki z udziałem wątków »pasmowo-grzebykowych«, których najbardziej okcydentalną egzemplifikacją staje się później stylistyka wiórecko-mątewska”. Jako dalsze ogniwo Autor wymienia zespoły typu Litwin i inne, bliżej nie określone, pochodzące z badań powierzchniowych, aż do pojedynczego znaleziska z Roztocza Tomaszewskiego. Wszystkie cytowane fakty pochodzą jednak z obszaru odległego od zasięgu kultury trypońskiej. Aby się doń zbliżyć A. Koško domniemywa, iż w trakcie przyszłych badań na terenie północnej Ukrainy, bliżej zwartego osadnictwa kultury trypońskiej, odkryte zostanie domniemane centrum genetyczno-rozwojowe wątków pasmowo-grzebykowych.

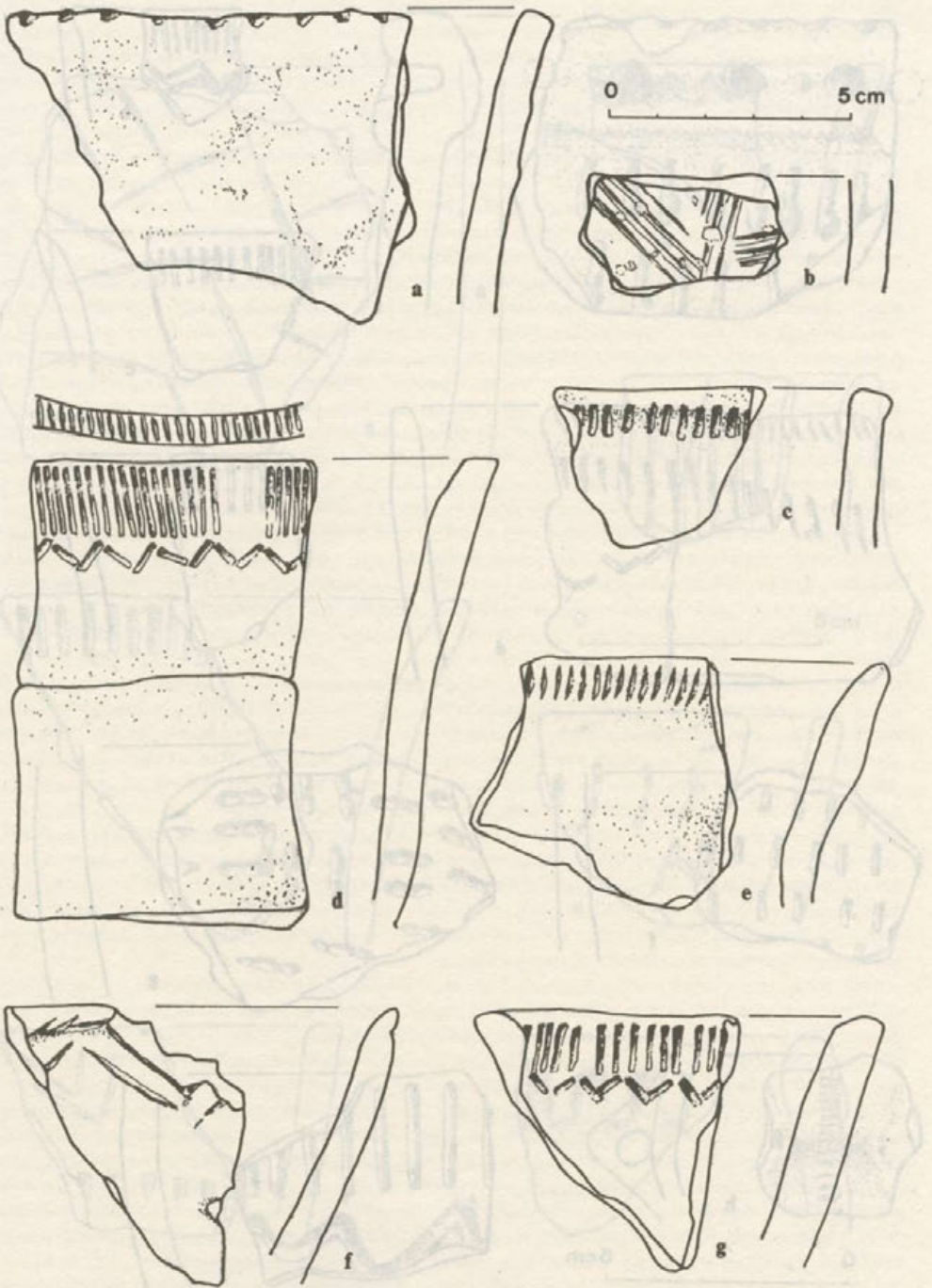
Autor poddaje krytyce moją hipotezę o pochodzeniu mątewskiego komponentu kulturowego z kręgu kultury Narva. Uważa On (1988, s. 112-113), że wytwarzanie naczyń „jednoczłonowych lub dwuczłonowych

Tabela 3. Zestawienie współwystępowania ceramiki o cechach KPI i subneolitycznych z badanymi wykopaliskowo stanowisk z ziemi chełmińskiej
Table 3. A list of co-existing TRB and subneolithic ceramics from excavation sites on the Chełmno Land

stanowisko	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	uwagi
Boguszewo 43b	II	+	+	+	-	-	-	-	-	33	bad. R. Kirkowski, S. Kukawka, J. Małecka-Kukawka
Wielkie Radowiska 25	II	+	+	+	-	-	-	-	-	7	bad. R. Kirkowski, S. Kukawka
Dubielno 18	II	+	+	+	-	-	-	-	-	21	bad. S. Kukawka
Toruń Mokre	IIIa	+	+	+	-	-	-	-	-	132	bad. J. Deleka (bad. przedwojenne)
Lisewo 31	IIIa?	+	+	+	-	-	-	-	-	15	bad. S. Kukawka
Brachnówko 1	IIIa	+	+	+	-	-	-	-	-	47	bad. B. Wawrzykowska (B. Wawrzykowska 1981, S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987)
Wielądź 31	IIIa	+	+	+	-	-	-	-	-	9	bad. S. Kukawka, J. Małecka-Kukawka
Gogolin 7 N	IIIb?	+	+	+	-	-	-	-	-	111	bad. S. Kukawka
Małe Radowiska 59	IIIb	+	+	+	-	-	-	-	-	200?	bad. A. Bokinić
Brodnica-Szabla	IIIb/IIIc	+	+	+	-	-	-	-	-	77	bad. M. Marciniak (1987)
Cegielnia 2	IIIb/IIIc	+	+	+	-	-	-	-	-	53	bad. G. Budynek (P. Gurtowski 1987)
Małe Czyste 20	IIIc	+	+	+	-	-	-	-	-	77	bad. R. Kirkowski, S. Kukawka
Lisewo 23	IIIc	+	+	+	-	-	-	-	-	151	bad. S. Kukawka
Mguszcz 2	IIIc	+	+	+	-	-	-	-	-	169	bad. S. Kukawka
Malankowo 9	IIIc	+	+	+	-	-	-	-	-	?	bad. B. Wawrzykowska (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987; inf. ustne autorki badań)
Rzęczkowo 4	III	+	+	+	-	-	-	-	-	?	bad. B. Wawrzykowska (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987; inf. ustne autorki badań)
Kaldus	IIIb?	+	+	+	-	-	-	-	-	?	bad. Z. Kaszewski (1979)
Drzonowo 3	IIIc	+	+	+	-	-	-	-	-	94	bad. S. Kukawka
Niemczyk Wrocławki 1	IIIc-IV	+	+	+	-	-	-	-	-	203	bad. S. Kukawka, J. Małecka-Kukawka
Firlus 8	IIIc?	+	+	+	-	-	-	-	-	30	bad. R. Kirkowski
Klamry 7	IVa	+	+	+	-	-	-	-	-	146	bad. S. Kukawka
Klamry 8	IIIc-IV?	+	+	+	-	-	-	-	-	155	bad. S. Kukawka
Klamry 9a	IIIc?	+	+	+	-	-	-	-	-	17	bad. S. Kukawka
Gogolin 15	IV	+	+	+	-	-	-	-	-	31	bad. S. Kukawka
Szynwag 3	IIIc-IV?	+	+	+	-	-	-	-	-	48	bad. S. Kukawka
Siemón	IIIc-IVa?	+	+	+	-	-	-	-	-	12	bad. B. Wawrzykowska (inf. ustne autorki badań)
Węteż Wielki 10 A	wiórka	+	+	+	-	-	-	-	-	?	bad. R. Kirkowski
Węteż Wielki 10 B	wiórka	+	+	+	-	-	-	-	-	66	bad. R. Kirkowski
Gogolin 7 S	wiórka	+	+	+	-	-	-	-	-	50	bad. S. Kukawka
Gruździadz-Mniszek 3	wiórka	+	+	+	-	-	-	-	-	68	bad. M. Marciniak
Dolne Wymiary 1	?	+	+	+	-	-	-	-	-	31	por. uwagi w tekście

1 – nawiązanie stylistyczne ceramiki o cechach zdobionych KPI do schematu kujawskiego chronologii KPI, 2 – występowanie ceramiki z domieszką tucznią ceramiczną, 3 – występowanie ceramiki z domieszką tucznią muszli, 4 – zdobnictwo KPI, 5 – zdobnictwo północno-wschodnie (subneolityczne) bez pasmowo-grzebykowego, 6 – zdobnictwo pasmowo-grzebykowe, 7 – występowanie obiektów na stanowisku, 8 – występowanie obiektów z ceramiką o zdobnictwie KPI i subneolitycznym, 9 – występowanie obiektów z ceramiką z domieszką tucznią ceramiczną i z domieszką tucznią muszli, 10 – ilość zdobionych fragmentów w zbiorze ceramiki

1. stylistic connections of TRB ornamented ceramics with Kujavian chronological framework for type of TRB, 2. occurrence of ceramics with an admixture of broken sherds, 3. occurrence of ceramics with an admixture of broken shells, 4. TRB ornamentation, 5. north-eastern ornamentation (subneolithic) without combed band ornamentation, 6. combed band ornamentation, 7. presence of object on the site, 8. occurrence of objects containing TRB and subneolithic ornamented ceramics, 9. occurrence of objects containing ceramics with broken sherds and shells, 10. number of ornamented fragments in a collection

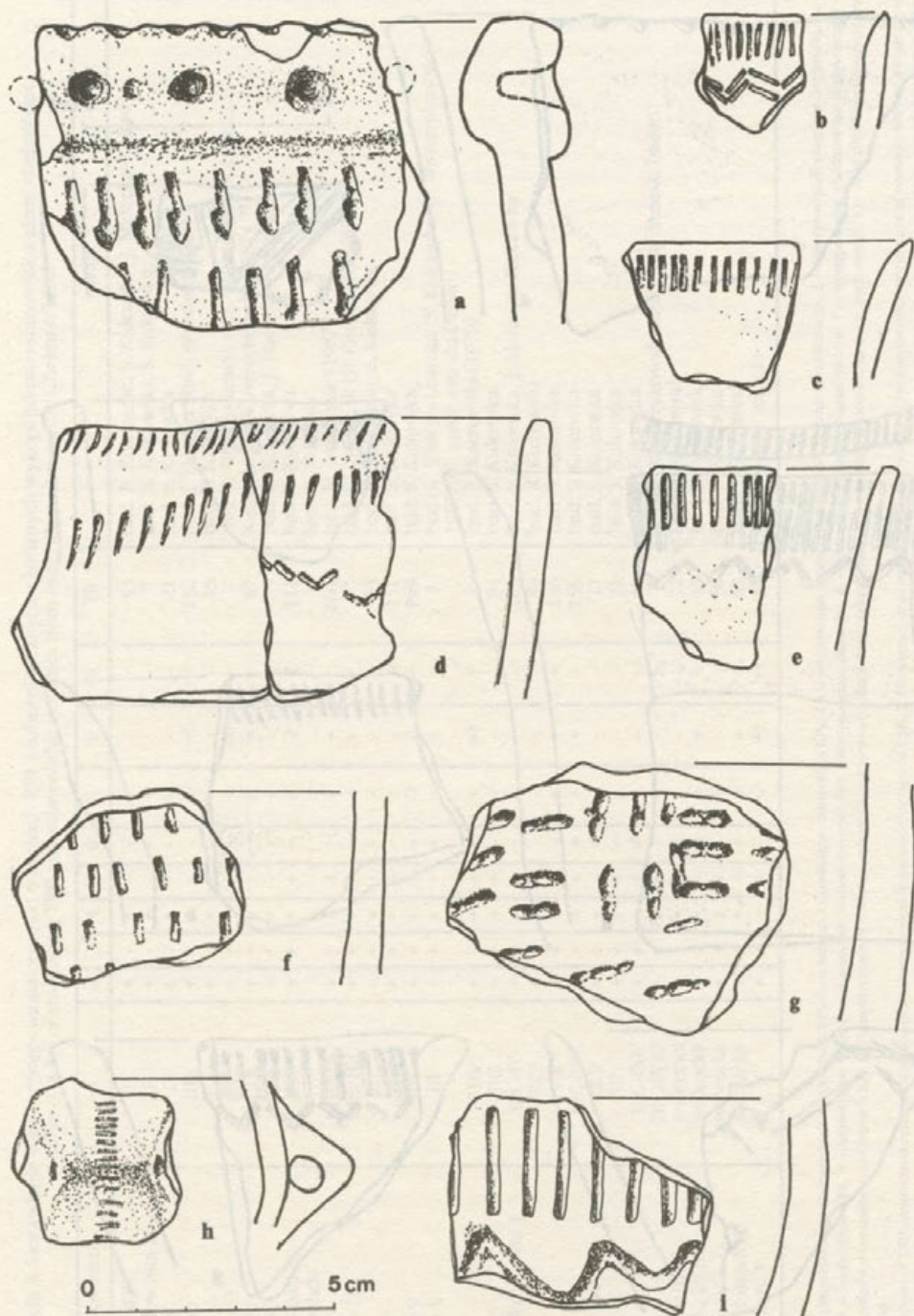

Ryc. 3. Małe Radowiska, gm. Wąbrzeźno, woj. toruńskie, st. 59.

Wybór ceramiki zdobionej

Fig. 3. Małe Radowiska, Wąbrzeźno district, Toruń voivodeship, site 59.

A selection of ornamented ceramics

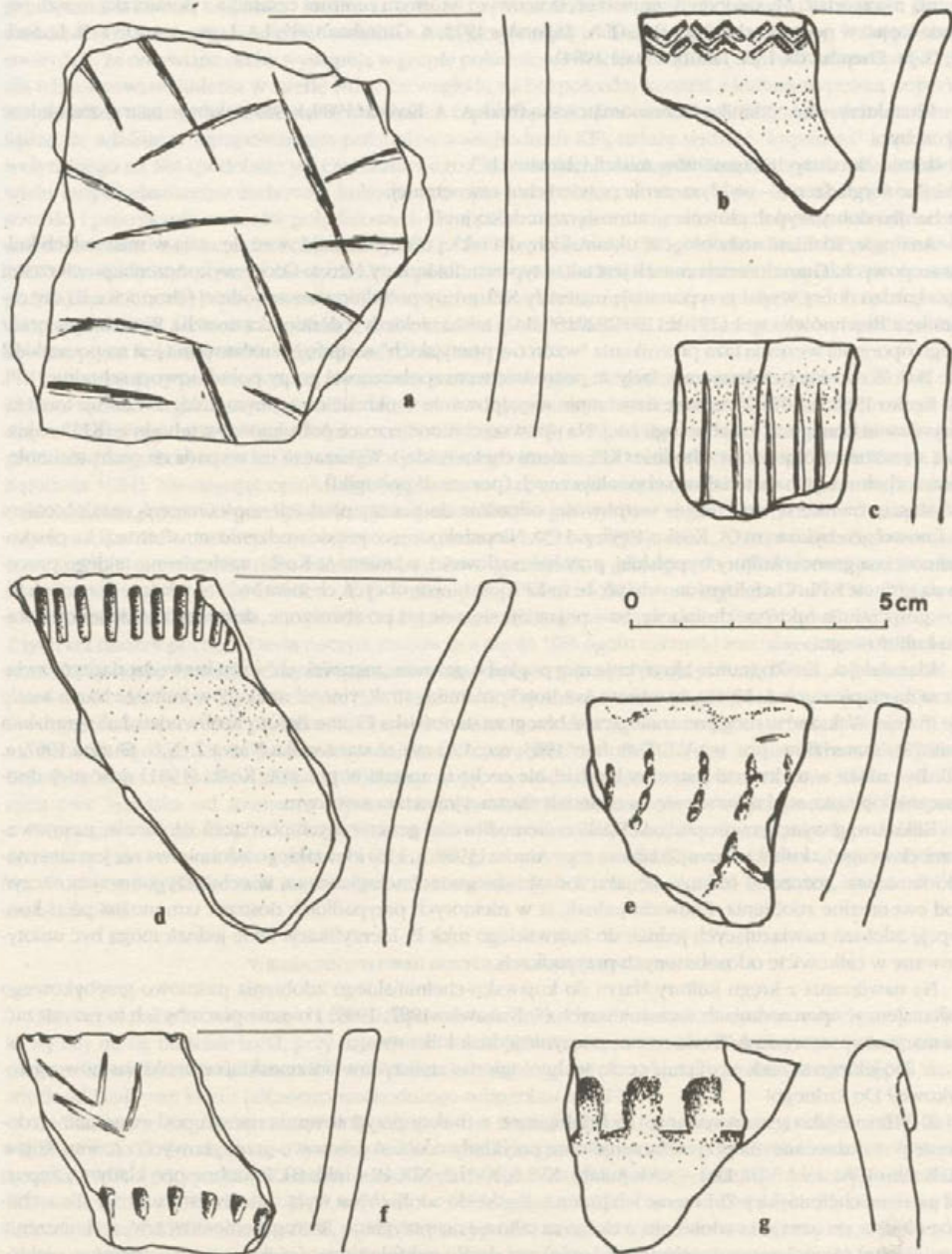

Ryc. 4. Mała Radowiska, gm. Wąbrzeźno, woj. toruńskie, st. 59.

Wybór ceramiki zdobionej

Fig. 4. Mała Radowiska, Wąbrzeźno district, Toruń voivodeship, site 59.

A selection of ornamented ceramics

Ryc. 5. Mała Radowiska, gm. Wąbrzeźno, woj. toruńskie, st. 59.

Wybór ceramiki zdobionej

Fig. 5. Mała Radowiska, Wąbrzeźno district, Toruń voivodeship, site 59.

A collection of ornamented ceramics.

prosty, z masy ceramicznej zawierającej domieszkę muszli" w kulturze Narva stanowi centrum wtórne, gdzie wzorce przekazywane były z południa szlakiem "paraneolityzacji": Dniepr–Dźwina. Nie mogą się z tą opinią nie zgodzić. Muszę jednak zauważyć, iż w owym wtórnym centrum ceramika z domieszką muszli pojawia się już w początkach IV tys. B.C. (F.A. Zagorskis 1973; A. Girinikas 1985; J.A. Loze, A.A. Lijva, B. Ja. Stel'le, G. Ja. Eberchards, I. Ja. Jakubovskaja 1984).

Charakteryzując ceramikę wczesnomątewską (mkk A) A. Koško (1988, s. 98) wskazuje na trzy zasadnicze jej cechy:

- a) domieszka dużych fragmentów muszli („łamanych”),
- b) silne wygładzenie – wybliszczenie powierzchni zewnętrznej,
- c) bardzo dobry wypał, głównie w atmosferze redukcyjnej.

Analogie, zdaniem archeologów ukraińskich, dla takiej ceramiki znajdować się mają w materiałach kultur stepowych. Granulometria muszli jest także typowa dla kultury Narva. Cechy wykończenia powierzchni oraz bardzo dobry wypał przypominają materiały KPL grupy południowo-wschodniej (Bronocice II) czy ceramikę z Brąchnówka st. 1 (2910±110 i 2820±80 B.C.), także niekiedy z domieszką muszli). Wyróżniona przez tego oponenta wczesna faza przenikania „wzorców pontyjskich” w strefę Niżu datowana jest na początki III tys. B.C. Wzorce te przekazywane były za pośrednictwem społeczności grupy południowo-wschodniej KPL (A. Koško 1988, s. 107). Zatem nie dziwi mnie występowanie w okresie następnym (mkk A) na Kujawach takiej właśnie konfiguracji technologicznej. Na upowszechnione wzorce południowo-wschodnie (KPL) nakładają się wzorce północno-wschodnie (KPL z ziemi chełmińskiej). Wskazać tu też wypada na cechy technologiczne chełmińskich materiałów subneolitycznych (por. cz. II polemiki).

Muszę również wyrazić swoje wątpliwości odnośnie do genезy płaskodenności naczyń ze zdobieniem pasmowo-grzebykowym (A. Koško 1988, s. 113). Nieprzekonujące jest dowodzenie transformacji ku płaskodenności na gruncie kultury trypolskiej, przy niemożliwości, zdaniem A. Koški, zachodzenia takiego procesu na gruncie KPL. Chciałbym zauważyć, że to KPL jest biorcą obcych elementów, i to właśnie w ramach tego ugrupowania upowszechniają się, ba – pojawiają się, one już przetworzone, dostosowane do tegoż systemu kulturowego.

Idąc dalej A. Koško (tamże) krytykuje mój pogląd o genezie „mątewskich” form krawędzi naczyń, zwłaszcza na etapie mkk A. Myślę, że wbrew Autorowi polemiki „atrakcyjność” analogii w kulturze Narva wcale nie maleje. Wskazać tu mogę na analogiczne brzegi ze stanowiska Utinoe Boloto w obwodzie kalingradzkim (autopsja materiałów; por. też V.I. Timofeev 1983, ryc. 1:8) czy ze stanowiska Narva 2 (N.N. Gurina 1967, s. 50). Być może w tej kwestii jestem w błędzie, ale cecha ta została w pracy A. Koški (1981) dość niejednoznacznie opisana, stąd opieram się na materiale ilustracyjnym tam zawartym.

Kilku uwag wymaga też opinia A. Koški o niemożliwości genetycznych powiązań zdobienia „pasmowo-grzebykowego” z kulturą Narva. Zdaniem tego Autora (1988, s. 113) idea takiego zdobnictwa nie jest tam znana i tamtejsze „rozczesy” traktuje się jako rodzaj zabiegu technologicznego, w celu przygotowania naczyń pod ewentualne zdobienia. Zauważa jednak, iż w niektórych przypadkach dostrzec tam można jakąś koncepcję zdobień nawiązujących jednak do kujawskiego mkk B. Identyfikacje takie jednak mogą być umotywowane w całkowicie odosobnionych przypadkach.

Na nawiązania z kręgu kultury Narva do kujawsko-chełmińskiego zdobienia pasmowo-grzebykowego wskazałem w opracowaniach wcześniejszych (S. Kukawka 1987, 1989) i nie ma potrzeby ich tu przytaczać. Na marginesie wywodu A. Koški muszę poczynić jednak kilka uwag.

1. Do jakiego to mkk nawiązują cechy technologiczno-stylistyczne wiszineckiej ceramiki pasmowo-grzebykowej? Do żadnego!

2. Właśnie jako „rozczesywanie” technologiczne o funkcji przygotowania naczyń pod ewentualne zdobienie potraktować można przytaczane niektóre przykłady zdobień pasmowo-grzebykowych z terenu Kujaw (A. Koško 1981, tabl. VIII, IX:1 – mkk A, tabl. XVI:6, XVII:3, XIX:19 – mkk B). Podobne przykłady występują też na ziemi chełmińskiej. Zaliczenie ich przez A. Koškę do zdobień jest wyłącznie kwestią umowy. To archeolog określa, co uznaje za zdobienie, a czego za takowe nie przyjmuje. Szereg elementów tzw. wykończenia powierzchni (wypolerowanie, chropowacenie) czy detale morfologiczne (niektóre typy uchwytów, niektóre elementy plastyczne, otwory podkrawędne) można uznać za zdobienia bądź też nie.

3. Zauważyć w tym miejscu należy, że zdobnictwo pasmowo-grzebykowe pojawia się w wielu ugrupowaniach kulturowych. Zastanawiające w tym jest, że ich częste występowanie stwierdza się każdorazowo na styku kultur subneolitycznych i rolniczych. Być może chodzi tu o przyczynowo zbieżną aktywizację oddziaływań obu stref kulturowych, która zaowocowała niektórymi podobnymi efektami w wytwórczości ceramiki przy odrębnościach całokształtu teźże dziedziny działalności kulturowej.

4. Chcę tu nadmienić, iż cały szereg cech ceramiki i innych przejawów działalności kulturowej pojawiających się w strefie Niżu Polskiego (również na Kujawach i ziemi chełmińskiej) rzeczywiście wiązać można genetycznie z kulturą trypolską. Można tu wskazać na malowanie ceramiki, zdobnictwo sznurowe (sznur dwudzielny), upowszechnienie budownictwa stosującego glinę jako element konstrukcyjny. Należy jednak stwierdzić, że omawiane cechy występują w grupie południowo-wschodniej KPL i tam można upatrywać źródła ich rozpowszechnienia w strefie Niżu. Ze względu na bezpośredni kontakt z kulturą trypolską pojawienie się takich elementów na lubelsko-wołyńskich czy małopolskich stanowiskach KPL nie budzi zastrzeżeń. Sądzę, że właśnie w ugrupowaniach południowo-wschodnich KPL należy widzieć "importera" krzemienia wołyńskiego na Niż (podobnie jak czekoladowego czy świeciechowskiego). Tam też upatrywałbym źródła wielu innych elementów zachowań kulturowych upowszechniających się na Niżu. Przykładem kompleksowości i przenikania wzorców południowych (być może także przez migracje) niech będą materiały ze stanowiska w Brąchnówku z początków III tys. B.C. (B. Wawrzykowski 1981; S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987). Kontakty ugrupowań niżowych KPL z południowo-wschodnimi kontynuowane są także w okresach późniejszych (choćby występowanie południowych surowców krzemianych w strefie Niżu). Przy takim ujęciu przejmowania wzorców trypolskich przez niżowe społeczności KPL nieco innego kolorytu nabiera lansowana przez A. Koško teoria migracji okcydentalnej.

5. Interesująco przedstawia się prezentacja materiałów typu „Wiszinki” w pracy A. Koški. Stanowią one jeden z ważkich argumentów za południowo-wschodnią genezą zdobnictwa pasmowo-grzebykowego. Sądząc z lakonicznych i wybiórczych informacji (A. Koško 1988, s. 99, 101) wnoszę, iż Autor odnosi swe uwagi do młodszego horyzontu neolitycznego wydzielonego na tym stanowisku (D. Ja. Telegin, E.N. Titova, T.M. Kajutkina 1984). Nie negując opinii mego oponenta muszę tu wskazać, iż cytowani autorzy nie wspominają o zdobnictwie pasmowo-grzebykowym. Piszą natomiast, że grzebykowe zagładanie powierzchni spotykane jest rzadko. We wcześniejszym horyzoncie zagładanie takie występuje w ok. 70% ceramiki. Badacze ukraińscy traktują zatem ewentualne zdobienia pasmowo-grzebykowe jako sposób wykończenia powierzchni. Ponadto w pracy A. Koški (1988, s. 101) istnieje pewna nieścisłość chronologiczna. Pisze On: "Ustalania z Wiszinek, obl. Kijów, stan. 2, sytuują czas powstania danego systemu na koniec IV lub IV/III tys. p.n.e. Z tych też czasów pochodzi seria naczyń, stanowiąca około 10% ogółu ceramiki >wiszineckiej<...". Tymczasem starszy horyzont neolityczny na tym stanowisku datowany jest na drugą połowę IV tys., młodszemu zaś na pierwszą ćwierć III tys. (D. Ja. Telegin, E.N. Titova, T.M. Kajutkina 1984, s. 10-11). Nie ma tam materiałów datowanych na koniec IV lub przełom IV/III tys. Odniesienie młodszego horyzontu do pierwszej ćwierci III tys. nie oznacza bynajmniej, że początek osadnictwa dotyczy przełomu IV/III tys., a koniec okresu ok. 2750 lat B.C. Tymczasem A. Koško (1988, s. 108) kontynuując wywód sugeruje, iż „w okresie około 300 lat – dzielących owe zjawiska od momentu uformowania się stylizyki wiórecko-mątewskiej pomiędzy Dnieprem a Wieprzem – mogło dojść...". Oczywiście mogło to być owe ok. 300 lat, ale równie prawdopodobne jest, że różnicy czasowej nie było i stylizyka pasmowo-grzebykowa z okolic Kijowa i z Kujaw jest równoczesowa. Gdyby zaś A. Koško miał na uwadze i starsze materiały z Wiszinek, to z 300 lat można równie dobrze zrobić lat 800.

V. KILKA INNYCH UWAG DOTYCZĄCYCH ARGUMENTACJI A. KOŠKI

Oprócz wcześniej omówionych, również pewne inne stwierdzenia zawarte w dyskutowanej pracy A. Koški wydały mi się nieścisłe bądź, przy dzisiejszym stanie badań, przedczesne. Wykorzystane jednak zostały przez Autora jako materiał dowodowy na poparcie teorii migracji okcydentalnej i obalenie koncepcji wcześniejszych oddziaływań kultur północno-wschodniego subneolitu na KPL.

1. Malowane fragmenty naczyń z Brąchnówka st. 1 pochodzą m.in. z datowanego obiektu (2910±110 i 2820±80). A. Koško mógł się o tym dowiedzieć w trakcie sympozjum w Toruniu (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, s. 93, ryc. 6:1). Zatem w odniesieniu do chronologii kujawskiej należałoby raczej podać ±IIIA-III B, a nie ±IIIB-III C (A. Koško 1988, s. 96). Również fragmenty takich naczyń z Lisewa, st. 31, nie muszą być łączone z fazą ±IIIB (A. Koško 1988, s. 96). W małej próbie ceramiki z tego stanowiska nie ma żadnego elementu pozwalającego na jej datowanie na tę fazę. Zasadniczo brak tam zdobień typowych dla fazy III.

2. Krawędzie z rowkiem wzdłużnym nie są cechą wyłączną dla kultury niżne-michajłowskiej (A. Koško 1988, s. 100). Podobną, jak mniemam, znam z Zedmara D. Zbliżone krawędzie występują na stanowisku Narva II (N.N. Gurina 1967, s. 50 ryc. 26) czy Repisce (M.P. Zimina 1981, s. 20 ryc. 9:11). Nie mam jednak pewności co do poprawności przed chwilą podanych analogii. Szkoda, że cytowany przez A. Koško fragment naczyń z Łągiewnik nie został przedstawiony w materiale ilustracyjnym, choć zaprezentowane tam materiały nie pochodzą wyłącznie z Inowrocławia-Mątew, st. 1.

3. Niski udział kości zwierząt dzikich na stanowiskach mątewskich (A. Koško 1988, s. 111) jest analogiczny jak na ziemi chełmińskiej, gdzie materiały wykazują znaczny udział wzorców północno-wschodnich – także mkk (por. D. Makowiecki 1987, s. 226-268 tab. 4). Istnieje zatem kilka możliwości: a) modyfikacje wzorców gospodarczych przy związkach KPL z ludnością zbieracko-łowiecką nie były tak oczywiste, jakby to widział A. Koško, b) modyfikacje te w ubogim i źle zachowanym materiale osteologicznym nie są dostatecznie wyrażone, bądź też c) wiązały się one nie z intensyfikacją łowiectwa, lecz zbieractwa i rybołówstwa. Osobiście skłonny jestem przychylić się do trzeciej możliwości. W intensywnie zasiedlonych rejonach ekumeny neolitycznej (Kujawy, ziemia chełmińska) wzrost znaczenia łowiectwa w gospodarce mógł być nierealny. Nawet przy nieznacznym udziale tej dziedziny gospodarki, społeczności neolityczne mogły eksploatować teren w równym bądź nawet większym stopniu, niż czyniły to grupy mezolityczne (zbieracko-łowieckie).

4. Śladowe występowanie grocików jest typowe nie tylko dla Kujaw (A. Koško 1988, s. 111). Z ziemi chełmińskiej znanych jest kilkanaście grotów laurowanych, z tego zaledwie 2 pochodzą z prowadzonych w ostatnich latach badań wykopaliskowych. Jest to kategoria narzędzi nie związana gospodarczo z życiem w obrębie osady. Ponadto zważywszy na wcześniejsze uwagi dotyczące roli łowiectwa grotły nie musiały być zbyt popularne. Gdyby przyjąć północno-wschodnią genezę krzemienych grotów laurowanych (J. Małacka-Kukawka, S. Kukawka 1984, s. 22-26), to należy zaznaczyć, iż na Kujawach pojawiają się one już w fazie II-IIIa KPL (A. Prinke, R. Rachmajda 1988, tab. 11, s. 117 ryc. 1:1-2). Ponadto grotły takie spotyka się tam i później (A. Koško, A. Prinke 1977, tab. 27; D. Prinke 1987, tab. 6, tabl. X:5). Przy wycinkowości publikacji inwentarzy krzemienych KPL, wydaje się, że relatywnie na Kujawach nie jest ich aż tak mało.

5. Nie wiem, na jakiej podstawie A. Koško określił precyzyjnie chronologię ceramiki KPL z Zedmara A (faza IIIB-IIIC?). Być może objaśnilby to sygnalizowany przypis 326, ale w „Przypisach” go nie podano (A. Koško 1988, s. 112, 137). Wydaje mi się, że o ceramice KPL z tego stanowiska, jak i innych „leśno-pucharowych” z Polski północno-wschodniej, można powiedzieć tyle, iż łączy się ona stylistycznie z fazą wióreczką (II-III na Kujawach). W materiałach publikowanych przez W. Gaertego (1927, ryc. 137) zaledwie 1 fragment można z pewnością łączyć z fazą IIIC, w pracy S. Jastrzębskiego (1982) zaś nie znalazłem żadnego.

6. A. Koško pisze (1988, s. 113), iż naczynia płaskodenne pojawiają się szerzej w kulturze Narva w fazie schyłkowej. Zauważa je także w początkach III tys. w materiałach typu Zedmar (A. Koško 1988, s. 112). Oba wymienione przez Niego stanowiska tego typu (Zedmar A i Utinoo Boloto I) łączone są z wczesną fazą kultury Narva (V.I. Timofeev 1980; A. Girininkas 1985, tab. 4). Odkryte w Zedmarze A fragmenty ceramiki pochodzą z 20-30 naczyń. Wystąpiły tam 3 płaskie dna z domieszką muszli w masie ceramicznej. Również na stanowisku Utinoo Boloto I stwierdzono kilka takich den w zbiorze liczącym ok. 900 fragmentów ceramiki (dane: V.I. Timofeev 1980; 1987). W zbiorach KPL o takiej liczbie dna są niewiele częstsze. Można zatem uznać, że na południowej rubieży kultury Narva płaskie dna nie były czymś sporadycznym i to już w początkach III tys. bądź nawet w końcu IV tys. B.C.

W konkluzji muszę stwierdzić, iż obrona teorii migracji okcydentalnej jak i krytyczne uwagi dotyczące związków szeroko rozumianej kultury Narva z KPL, zawarte w pracy A. Koški, nie tylko nie przekonały mnie do poglądów tegoż Autora, lecz pogłębiły szereg moich wątpliwości. Stosując proponowany przez A. Koškę model sprawdzania hipotezy można by przeforsować niejedną teorię (np. migracji meridionalnej) dowodząc, że nie jest ona sprzeczna z danymi empirycznymi. Zbyt wiele u A. Koški argumentów popartych źródłami o wyjątkowo wątej wymowie, niekiedy sprzecznych z wypracowanymi przez Niego wcześniej ustaleniami. To zgodnie z poglądami przyjętymi przez tego Autora źródła owe można interpretować tak, by były z poglądami tymi zgodne. Wymowa ich jednak nie jest tak jednoznaczna jak to przedstawiono. W omawianej pracy szereg argumentów równie dobrze może być kontrargumentami. Nieporozumieniem wydaje się zaprzeczanie wiarygodności badań empirycznych. Chodzi mi tu o przedstawioną w pracy „procesualną ocenę sytuacji kontaktowej” kultury Narva i KPL. Nadrzędność teorii nad źródłami archeologicznymi jest – jak sądzę – ograniczona. Muszą to być sfery poznania wzajemnie się uzupełniające i weryfikujące. Sprzeczność badań empirycznych z teoretycznymi poglądami nie świadczy przeciw empirii, lecz przeciw poglądom, i to nawet w teorii nauki lansowanej przez A. Koškę (por. L. Nowak 1977, s. 88 n.). Zatem chronologiczne i kulturowe określenia kontaktu między północno-wschodnim subneolitem a KPL muszą opierać się nie na samej teorii, lecz przede wszystkim na informacjach źródłowych. Przedstawione w tej kwestii poglądy Autora przy obecnym stanie wiedzy źródłowej zakrawają zbyt często na wizjonerstwo bądź swoistą fantastykę naukową.

LITERATURA

Wykaz skrótów

- AUNC – Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, Toruń.
- Avtoreferat... – Avtoreferat dissertacji na soiskanie učenoi stepeni kandidata istoričeskich nauk.
- Neolit... – *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej. Materiały z międzynarodowego sympozjum Toruń, 11-13 XI 1986*, T. Wiślański red., Toruń 1987.
- Äyräpää A.
1930 *Die relative Chronologie der steinzeitlichen Keramik in Finland*, „Acta Archaeologica”, København, t. 1, z. 2, s. 165-190.
1955 *Den yngre stenalderns kronologi i Finland och Sverige*, „Finskt Museum”, Helsingfors, t. 62, s. 5-52.
- Bokinić A. Z., Marciniać M.
1987 *Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku Grudziądz-Mniszek 3, woj. toruńskie*, [w:] *Neolit...*, s. 223-247.
- Doluchanov P. M., Lijva A. A., Miklajev A. M.
1978 *Problemy absoljutnoj chronologii kultur V-II tysjačiletij do n.e. v bassejne Baltijskogo morja*, „Kratkie Soobščeniija”, Moskva, t. 153, s. 25-30.
- Gaerte W.
1927 *Die steinzeitliche Keramik Ostpreußens*, Königsberg Pr.
- Girnikas A.
1982 *Različija naruskij keramiki razvitogo neolita v vostočnoj i zapadnoj Litvie*, [w:] *Drevnosti Belorussii i Litvy*, L.D. Pobol, A.Z. Tautavičius red., Mińsk, s. 19-27.
1985 *Narvos kultūros raida*, „Lietuvos Archeologija”, t. 4., s. 119-134.
- Gurina N. N.
1967 *Iz istorii drevnich plemen zapadnych oblastej SSSR*, „Materijaly i issledovantija po archeologii SSSR”, Moskva-Leningrad, t. 144.
- Gurtowski P.
1987 *Cmentarzysko ludności kultury pucharów lejkowatych w miejscowości Małe Czyste, gm. Stolno, stan. 20*, [w:] *Neolit...*, s. 175-183.
- Jastrzębski S.
1982 *Materiały neolityczne znad Zalewu Wiślanego*, „Rocznik Elbląski”, t. 9, s. 215-241.
- Kaszewski Z.
1979 *Materiały starożytne z Kaldusa, woj. toruńskie*, „Pomorania Antiqua”, t. 8, s. 155-227.
- Kempisty E.
1973 *Kultura ceramiki „grzebykowo-dolkowej” na Mazowszu i Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38, z. 1, s. 3-76.
1983 *Neolityczne kultury strefy leśnej w północnej Polsce*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, T. Malinowski red., Słupsk, s. 175-199.
1988 *Nowe materiały kultur paraneolitycznych na stanowisku 1 w Staczach, woj. suwalskie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 49: 1984, z. 1, s. 45-74.
- Koško A.
1981 *Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska*, Poznań.
1988 *Osady kultury pucharów lejkowatych w Inowrocławiu-Mątwach woj. Bydgoszcz, stanowisko 1*, Inowrocław.
- Koško A., Prinke A.
1977 *Sierakowo, woj. Bydgoszcz, stan. 8 – osada z fazy II (wczesnowiöreckiej) kultury pucharów lejkowatych*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 26: 1975, s. 1-42.
- Kukawka S.
1984 *Badania nad rozwojem społeczeństw kultury pucharów lejkowatych w północnej strefie ziemi chełmińskiej*, [w:] *IX Sesja pomorzoznawcza, Gdańsk 22-23 III 1984. Materiały*, Gdańsk, s. 7-10.
1987 *Elementy północno-wschodnie w rozwoju społeczeństw kultury pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej*, [w:] *Neolit...*, s. 141-165.

- 1989 *Elementy północno-wschodnie w rozwoju kultury pucharów lejkowatych w świetle badań cbełmińskich mezoregionu osadniczego*, AUNC, t. 16, s. 3-27.
- Kukawka S., Wawrzykowska B.
1987 *Kultura pucharów lejkowatych na ziemi cbełmińskiej*, [w:] *Neolit...*, s. 89-119.
- Levovskaja G. M.
1987 *Priroda i čelovek v srednem golocene lubanskoj niziny*, Riga.
- Loze I. A., Lijva A. A., Stelle B. Ja., Eberchards G. Ja., Jakubovskaja I. Ja.
1984 *Zvidze – mnogoslójnoe poselenie epoch mezolita i neolita na Lubanskoj Nizine (Latvijskaja SSR)*, [w:] *Archeologija i palaeogeografija mezolita i neolita Russkoj ravniny*, I.P. Gerasimov red., Moskva, s. 40-54.
- Makowiecki D.
1987 *Źródła archeozoologiczne z epoki neolitu i początku epoki brązu z ziemi cbełmińskiej*, [w:] *Neolit...*, s. 259-273.
- Małecka-Kukawka J.
1989 *Z badań nad kulturą pucharów lejkowatych na ziemi cbełmińskiej. Cbełmiński mezoregion osadniczy*, AUNC, t. 16, s. 28-44.
- Małecka-Kukawka J., Kukawka S.
1984 *Krzemiennie groty strzał kultury pucharów lejkowatych na Pomorzu*, AUNC, t. 7, s. 3-34.
- Marciniak M.
1987 *Osada kultury pucharów lejkowatych w Brodnicy-Szabdzie Cegielni, stan. 2*, [w:] *Neolit...*, s. 167-174.
- Nowak L.
1977 *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, Warszawa.
- Okulicz J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Prinke A., Rachmajda R.
1988 *Recepcja surowców małopolsko-wołyńskich w krzemieniarstwie faz I-IIIa kultury pucharów lejkowatych*, [w:] *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, A. Cofta-Broniewska red., Inowrocław, s. 107-144.
- Prinke D.
1987 *Osady ludności kultury pucharów lejkowatych na stan. 50 w Tarkowie, gm. Nowa Wieś Wielka, woj. bydgoskie, z II i schyłku III fazy rozwoju Kujawach*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 2, s. 69-125.
1988 *Środkowoneolityczne załączki procesów synkretyzacji kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, [w:] *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, A. Cofta-Broniewska red., Inowrocław, s. 93-105.
- Rimantiene R. K.
1984 *Akmens amzius Lietuvoje*, Vilnius.
- Telegin D. J., Titova E. N., Kajutkina T. M.
1984 *Višenki – mnogoslójnoe poselenije na Dnepre*, [w:] *Archeologija i paleogeografija mezolita i neolita Russkoj ravniny*, I.P. Gerasimov red., Moskva, s. 5-13.
- Timofeev V. I.
1980 *Neolitičeskie pamajtniki Kaliningradskoj oblasti i ich mesto v neolite Pribaltiki*, Avtoreferat..., Leningrad.
1983 *Keramika neolitičeskogo poselenija Utinoe Boloto I*, „Kratkie Soobščeniija”, Moskva, t. 173, s. 103-108.
1987 *Zabytki neolityczne obvodu kaliningradzkiego i niektóre problemy neolitu strefy przybaltyckiej*, [w:] *Neolit...*, s. 419-428.
- Timofeev V. I., Romanova E. N., Malanova N. S., Svežencev J. S.
1988 *Radiouglerodnye datirovki neolitičeskich pamajtnikov SSSR*, „Kratkie Soobščeniija”, Moskva, t. 153, s. 14-18.
- Wawrzykowska B.
1981 *Osada kultury pucharów lejkowatych w Brąchnówku, woj. Toruń*, [w:] *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce (Studia i materiały)*, T. Wiślański red., Poznań, s. 109-118.
- Zagorkis F. A.
1967 *Rannij i razvityj neolit v vostočnoj časti Latvii*, Avtoreferat..., Riga.

- 1973 *Agrais neolita Laikmets Latvijas astrumdala*, „Latvijas PSR Zinatnu Akademijas Vestis”, Riga, nr 4, s. 56-69.
- Zajkovski E. (Zajkauskis E.)
- 1984 *Arnamentyka keramiki paunočnabelaruskaj archealagičnaj kultury*, „Mastactva Belarusi”, Mińsk, z. 2, s. 37-39.
- 1985 *Neolit i bronzotyj vek beloruskogo podvinija*, Avtoreferat..., Vilnius.
- Zimina M. P.
- 1981 *Neolit bassejna r. Msty*, Moskva.

STANISLAW KUKAWKA

A PARTICIPATION OF NORTHEASTERN ELEMENTS IN THE POTTERY PRODUCTION OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE IN THE CHEŁMNO LAND (ON THE MARGIN OF THE WORK OF A. KOŠKO, OSADY KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH W INOWROCLAWIU-MĄTWACH WOJ. BYDGOSZCZ, STANOWISKO 1, INOWROCLAW 1988)

Summary

The intensification of the studies of the development of the Funnel Beaker culture (TRB) in the Chełmno Land showed great differences in the development of this region in comparison to other centres of occupation, within the same cultural zone (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987; J. Małecka-Kukawka 1989). Those differences are visible in ceramics and are represented by egzogenous component linked with generally understood as Narva culture in the Southeastern Baltic area (S. Kukawka 1984; 1987; 1989). Due to above observations, a hypothesis concerning an early influence (the 3rd millennium B.C.) of Narva culture on TRB could be put forward. Those differences give a possibility of other interpretation of the origin of the Mątwy group characteristics (TRB-Mątwy group in Kuyavia, A. Koško 1981). According to my research this pottery should be linked with the Narva culture, not with Tripole culture (southeastern area). Recently A. Koško (1988, p. 109-114) discussed this matter, criticised to my conclusions. He argues in the theoretical part of this work that the Narva culture and TRB had no contacts in the middle of 3rd millennium B.C. He states that close relations between cultural traditions of the communities from Northeastern Europe and from great valleys zone of the Central European Lowlands could be initiated not earlier than in the beginning of second half of the 3rd millennium B.C. That is around 2500-2200 B.C. According to A. Koško early farming communities (the Globular Amphorae and Corded Ware cultures) played an active role in changes in the western Narva culture, and eventually in its transformation into the coastal type of culture (Rzucewo culture). The ornamentation of the pottery known from the Chełmno Land which is related to the Baltic coastal zone, according to A. Koško do not find credible analogies earlier than in Rzucewo culture.

A. Koško's argument concerning lack of interactions between Narva culture and TRB has only a theoretical base (A. Koško 1988, p. 109-114) without taking into consideration the archaeological sources from Chełmno Land and Northeastern part of Poland. A. Koško assumes that those interactions did not exist in the 1st half of third millennium B.C. and in this way he questions the credibility of research conducted in the last few years in Chełmno Land. It can be inferred from his arguments, that he regards my chronological - cultural definitions as incorrect. He also suggests that the materials from Chełmno Land are multicultural and mixed. These three problems are the subject of my polemics.

At first I would like to present some archaeological evidence from Chełmno Land such as: objects from TRB grave (no 1) in Małe Czyste, Stolno district, site 20. There are many „foreign” elements such as admixture of shells in 41,1% fragments of ceramics, number of ornaments, morphology (see P. Gurtowski 1987) which are obviously of the northeastern origin. There are also combed band ornamentations on pottery (P. Gurtowski 1987). TRB component was described as synchronic with the turn of Kuiavia phases IIIB/IIIC (after A. Koško 1981). The discussed object was dated on 2670±80 B.C. with the radiocarbon method, which entirely confirmed earlier stylistic definition. Materials from Brodnica-Szabca Cegielnia, Brodnica district, site 2 (M. Marciniak 1987) and Małe Radowiska, Wąbrzeźno district, site 59 (Figs 2h, 3-5) are of a similar character. TRB component, present in both collection, refers to Kuiavia phase IIIB. Their absolute chronology refers to the period of time between the above mentioned ¹⁴C dating of the grave from Małe Czyste, site 20, and dated object from Wielki Dąb, Pułznica district, site 31 and Brąchnówko, Chełmża district, site 1 (2800±70 and

2910±110, 2820±80 B.C., S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, p. 94). Ceramics with an admixture of shells (ca. 5%) and northeastern ornamentation (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, figs 5:7 and 9; 6:5 and 7) are present in small numbers in both objects. TRB component refers to Kuiavia phase IIIA (¹⁴C dating indicates the turn of IIIA and IIIB phases. The same refers to the objects from Brachnówko, although materials with TRB features are often connected technologically and stylistically with southern TRB group (B. Wawrzykowska 1981; S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, p. 93-94, figs 6-7). Therefore, it should be assumed that the process of northeastern influences started about 2900-2800 B.C. and intensified about 2800-2700 B.C. Ceramics from Klamry, Chełmno district, site 7, should also be mentioned here (S. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, figs 9:1-10, S. Kukawka 1987; J. Małecka-Kukawka 1989; S. Kukawka 1989), since the percentage of shell admixture in it is very high (57% of fragments). The influences from northeastern area, visible in the ornamentation are also present (50-80%, including 8,4% of combed band ornamentations on pottery). TRB component is undoubtedly connected with Kuiavian early Luboń phase, namely with the second quarter of the 3rd millennium B.C.

Thereby, contrary to A. Koško's „instructions”, the above presented materials from the first half of the 3rd millennium B.C. are the evidence of contacts of TRB Chełmno groups with northeastern subneolithic groups.

Materials from the Chełmno Land have no links with the coastal Rzucewo culture, at is in direct contradiction to Koško's views. It is especially evident in technology of ceramics (there are no admixture of shells in the ceramics of coastal Rzucewo culture). There are also essential differences in style. It should be pointed out that the coastal culture dated on the final centuries of the 3rd millennium B.C.

In my previous book I already presented the relations between TRB pottery from Chełmno Land with the Narva culture (S. Kukawka 1987a a comprehensive summary in English). Here, I would like to mention 5 collections of ceramics found on the Chełmno Land (each in Vistula valley), which show exceptionally high number of northeastern elements (Tabele 2). They were discovered in Dolne Wymiary, Chełmno district, site 1 (formerly Podwiesk, site 8; K. Kukawka, B. Wawrzykowska 1987, Figs. 10:2-6; S. Kukawka 1989, pl. VII:2-6), Grudziądz-Mniszek, Grudziądz district, site 3, and in two sites in Welcz Wielki, Grudziądz district, site 10 (collection A: Fig. 1: a-e and B: Figs. 1: f-g, 2: a-g). Taking into account technological and stylistic features, it might be assumed that the discussed collections refer neither to the coastal Rzucewo culture, the Niemen culture, the Globuar Amphorae culture nor to the Corded Ware culture. They can only be connected with the Narva culture, the Comb Pottery culture and TRB. They represent the variants if co-existence of the first two cultures with a slight participation of the third one. The analysis of cultural processes in the Vistula valley and the whole northeastern Poland, and with the reference to TRB sites on the Chełmno Land, suggest that the discussed sites should be dated to the first half of the 3rd millennium B.C. Therefore, groups of subneolithic communities connected with the Narva culture (in the period of its ties with the Comb Pottery culture) arrived in the Chełmno Land at that time.

After the World II war archaeological excavations were conducted on 33 TRB sites in the Chełmno Land. The pottery, coming from 28 sites, can be a basis for further considerations (Table 3). The analysis of those collections allowed to draw the following conclusions:

1. Pottery with the admixture of shells always occurs with ceramics with the admixture of broken sherds.
2. Pottery with subneolithic ornamentation always occurs together with ceramics with TRB ornamentation.
3. Pottery with combed band ornamentation always accompanies ceramics with TRB and subneolithic ornamentation.
4. Pottery with TRB and subneolithic ornamentation occurred in objects discovered in at least 10 sites (ca. 20 objects).
5. Sites where „pure” TRB ceramics occurred were always connected as far as the style is concerned, with the early phases of this culture (Kuiavia phase II).
6. Sites where TRB and subneolithic ceramics occurred (excluding combed band ornamentation on pottery) may be linked chronologically with the period of the time from the final Kuiavia phase IIIB to the end of TRB.
7. Sites with TRB and subneolithic ceramics and with combed band ornamentation on pottery refer to the period of the time from Kuiavian phase IIIB to the end of TRB.
8. Conclusions 1-3 and 5-7 are supported also by many collections found during field surveying.

Therefore, there are no grounds for separating subneolithic materials from TRB ones.

In his work A. Koško (1988, p. 100-102, 112-113) attempts to show the relation of the combed band ornamentation with southeastern regions, rejecting at the same time its links with the Narva culture. He refers to distinguished by himself materials of Vishinki-Mnevo type, from vicinity of Kiev, where ornamentation

of this kind appears. He also mentions a number of single finds of this type which occurred in the „steppe” culture settlements. Moreover, he assumes that during the future archaeological works in northern Ukraine a centre where combed band ornamentation patterns were originated and then developed, will be discovered. A. Koško does not take into account a significant fact that the materials found in Ukraine and analysed by him have neither technological nor stylistic connection with Kuiavia TRB. The only similarity is combed band ornamentation. However, according to A. Koško, these Narva ornaments are only marginal in the Mątwy group of TRB, and regards them as a „spoiled” (earlier?) variant. Thereby, he excludes any possibilities of genetic ties. A. Koško does not mention of technological (admixture of shells), morfological (simple vessels without handles, shapes of rims) and ornamental similarities in the Narva and TRB pottery. But instead, he sees differences – flat bottoms of TRB ceramics as compared to V-shaped or round bottoms of the Narva pottery. Surprisingly enough is not astonished by the flat bottoms of pottery with combed band ornamentation from Vishinki (though he sees the origins of these forms in subneolithic vessels which traditionally have V-shaped or round bottoms).

There are many chronological inaccuracies in Koško's statements, mainly those referring to materials from Vishinki, Zedmar A and from other sites from Chełmno Land.

I would like to emphasize that if one adopts Koško's model of verifying a hypothesis and its conformity with freely interpreted empirical data any theory could be forced. Moreover, undermining the credibility of empirical studies and frequent supporting of a hypothesis by extremely doubtful archaeological sources seems to be a misunderstanding.

Authors' address:

Dr Stanisław Kukawka
Instytut Archeologii i Etnografii UMK
ul. Podmurna 9/11
87-100 Toruń